

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
Кыргыз билим берүү академиясы

К.С. Сейдекулова

**Балдар бакчасында балдардын
эне тилин өстүрүүнүн методикасы**

Бишкек – 2012

УДК 373
ББК 74.100
С 28

Сейдекулова К.С.

С 28 Балдар бакчасында балдардын эне тилин өстүрүүнүн методикасы – Б.: Аль Салам, 2012. – 128 б.

ISBN 978 – 9967 – 448 – 93 – 3

Бул методикалык колдонмодо «Мектепке чейинки балдарды тарбиялоо, окутуу жана өнүктүрүүнүн базистик (жалпы өнүктүрүүчү) программасы» (2008 жыл) боюнча мектепке чейинки курактагы балдардын эне тилин өстүрүүгө арналган методикалык сунуштар баяндалат.

С 4305000000 – 12

УДК 373
ББК 74.100

ISBN 978 – 9967 – 448 – 93 – 3

©Сейдекулова К.С., 2012

This teacher's manual was published with the financial support of the Government of The United States of America

Окуу колдонмо Америка Кошмо Штаттарынын Өкмөтү тарабынан каржыланды

Киришүү

Кыргыз тилинин мамлекеттик укук алышы, анын элге кеңири кызмат кылуу чөйрөсүнүн кеңейиши эне тилди өркүндөтүү боюнча иш-чараларды наристе курактан баштап, аны окутуп-үйрөтүүнү илимий жактан далилдөө керектигин закон ченемдүү далилдейт. Мыйзам кабыл алгандан баштап кыргыз тилин бардык деңгээлде өркүндөтүү жөнүндө ар кандай иш-чаралар аткарылууда. Билим берүүнүн алгачкы баскычы болгон балдар бакчасынын кенже топторуна баштап ар бир жаш курактагы баланын эне тилин өркүндөтүү боюнча окуу-тарбия иштеринин мазмуну, көлөмү, иштин формалары, колдонулуучу методикалык ыкмалар кыргыз бакчалары үчүн «Мектепке чейинки балдарды тарбиялоо, окутуу жана өнүктүрүүнүн базистик (жалпы өнүктүрүүчү) программасы» (2008-ж.) тарбиячыларга (ата-энелерге) сунушталды. Баланы кенже курактан баштап эли-жерин, эне тилин сүйүп урматтоого, сөздүктөрүн байытууга, бири-бири жана улуулар менен эркин мамилешүүгө, өз оюн толук айтып берүүгө үйрөтүү, тарбиялоо ар бир эне-атанын, улуулардын алдындагы ыйык милдет. Кичинесинен өз эне тилин, туулган жерин, Ата – мекенин сүйүүгө, урматтоого тарбияланган бала келечекте өз мамлекетинин чыныгы патриоту болуп өсөт.

Ошондуктан эгемендүү мамлекетибиздин максаттарына, талаптарына жана улуттук өзгөчөлүктөрүнө ылайык кыргыз балдар бакчасында тарбияланып жаткан балдардын өз эне тилинде сүйлөй алуусун өркүндөтүү үчүн төмөнкүдөй багыттуу иш-аракеттер бул методикалык колдонмодо каралды: «Мектепке чейинки курактагы балдардын эне тилин өстүрүүнүн негизги багыттары», «Адамдын кебинин психикалык өнүгүштөр менен болгон байланышы», «Балдар бакчасында эне тилди өстүрүү боюнча программанын негизги талаптары», «Эне тилди өстүрүүдө колдонулуучу методдор жана ыкмалар», «Балдар бакчасында сөздүк иштин максаты жана мазмуну», «Баланын байланыштуу кебин өстүрүү» жана «Кептин грамматикалык жактан курулушун калыптандыруу».

Мектепке чейинки курактагы балдардын эне тилин өстүрүүнүн негизги максаттары

Мамлекеттик укукка ээ болгон кыргыз элинин улуттук тили – кыргыз тили.

Улуттук тил өзүнүн ички мыйзам ченемдүүлүктөрүнө ылайык өнүгөт, бул объективдүү процесс менен бүгүнкү күндө эсептешүү керек.

Кыргыз эли – эгемендүү мамлекетке ээ болгондон баштап, 1989-жылы «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам» жарыяланып, аны ишке ашыруу боюнча атайын мамлекеттик иш – чаралар чыккан.

Мамлекеттик тил жөнүндөгү бул токтом орчундуу 3 маселени өз алдына койду: биринчиден, түпкү элдин тилинин тазалыгын сактоо, аны андан ары өркүндөтүү үчүн бала бакчаларда, мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында өз эне тилинде окуп үйрөнүүнү мындан ары жакшыртуу; экинчиден, башка улуттун өкүлдөрүнүн окуп үйрөнүүсүн уюштуруу жана аны ишке ашыруу; үчүнчүдөн, кыргыз тили боюнча илимий-изилдөө иштерин мындан ары өркүндөтүү керектигин белгиледи.

Кыргыз тилинин конституциялык статуска ээ болушу билим берүү системасынын алдына балдардын жаш курактарына ылайык эне тилинде сүйлөө кептерин өркүндөтүү боюнча да чоң милдеттерди койду. Таалим-тарбия берүү учурларында балдардын кебин өркүндөтүүнүн мазмунун, колдонулуучу методикалык ыкмаларды улуттук тилдин өзгөчөлүгүнө ылайык иштеп чыгуу, тактоо бүгүнкү күндүн талабына ылайык.

Өз эне тилин жакшы билген бала, башка тилдерди тез мыкты өздөштүрө алат. Мектепке чейинки курактагы балдарды өз эне тилинде тарбиялоого чоң көңүл бурган улуу педагогдордун бири Я.А. Коменскийдин эң чоң сиңирген эмгеги болуп, анын ой жүгүртүүчүлөрдүн арасынан биринчилерден болуп наристелер жана мектепке чейинки курактагы балдарды өз эне тилинде сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүнө тарбиялоо маселелерине көңүл бургандыгы эсептелет.

Мектепке чейинки курактагы балдардын тарбиясына олуттуу маани берип, эне тил – бул өсүп келе жаткан жаш муундарды

тарбиялоо системасынын эң негиздүү составдык бөлүгү деп белгилеген. Я.А. Коменский эне тилди наристелер жана мектепке чейинки курактагы балдарды туура тарбиялоону, терс жана зыяндуу таасирлерден сактап калуучу каражат жана кийинки тарбиялоонун бекем негизи катары караган. Алгач, үй-бүлө тарбиясы туура эмес болсо, адамдын кийинки алуучу тарбия-билими толук негиздүү боло албайт деген.

Мектепке чейинки курактагы балдарды тарбиялоо маселелерине гениалдуу грек философу Платон (427-347 б.з.ч.) тарабынан да олуттуу көңүл бурулган.

Бирок Коменскийге чейинки ойчулдар айрым бир суроолоруна гана токтолуша, Я.А. Коменский мектепке чейинки курактагы балдардын үй-бүлөдө жана коомдук жайларда тарбиялануусунун бардык учурларына токтолгон.

Өзүнүн прогрессивдүү идеялары менен Коменский үй-бүлөлүк тарбиялоодогу эненин ролун жогору баалаган, ойчулдар Руссо, Песталоци, улуу педагогдор Н.И. Пирогов, К.Д. Ушинскийлерден мурда турган.

«Эне мектеби» аркылуу Я.А.Коменский үй-бүлөлөргө, өзгөчө энелерге жана бала багуучу аялдарга тарбия иштерин аң - сезимдүү уюштуруу боюнча жардам берүүнү көздөгөн.

Я.А. Коменский балдарга тарбия-билим берүүдө негиздүүлүккө чоң маани берген:

1. Бардыгын жакшы билүү;
2. Ишмердүүлүктө ишке ашыруу;
3. Өзүнүн кебиндеги түшүнүктөрдү башкаларга оозеки, ал эми билим алуунун жогорку баскычында жазуу жүзүндө берүүгө үйрөнүү.

Ишмердүүлүктү Коменский үч багытта караган: акыл ишмердүүлүгү, тил имердүүлүгү, кол ишмердүүлүгү.

Я.А. Коменский мектепке чейинки куракта кептик көнүгүүлөрдүн негиздери калыптанат, алар тарбиячылар менен балдардын түздөн-түз мамилешүүлөрүндө, балдардын бири-бири менен мамиле түзүүлөрүндө тарбияланат деген.

Баланын кебин өркүндөтүүдө Коменский адегенде буюмдарды ататып, туура так сүйлөөгө үйрөтүүнү сунуш кылат. Ошондой эле улуу адамдардын балдар менен такай сүйлөшүү, жомок айтып берүү,

уйкаш, режимдүү ырларды айттыруу балдардын кебин, поэтикалык чыгармачылыктарын өстүрөрүн белгилеген.

Я.А. Коменский адам баласы жаныбарлардан акыл-сезими жана кеби менен айырмаланат, акыл-сезими адамдын өзү үчүн, ал эми кеби айлана чөйрөсүндөгү жакындары менен мамилешүүгө керек деген. Кээ бир балдарда айрым тыбыштарды айта алуусу алты айлык кезинде башталса, көпчүлүк балдардын тилинде кээ бир тыбыштарды-үндөрдү же муундарды айтуулары: а, у, и, ба, та, ж.б. биринчи жаш курактын аягында калыптана баштайт.

Эне тилдеги сөздөрдү айтканда кулакка угулган айрым-айрым үндөр тыбыш деп аталат. Тыбыштар сүйлөө органдарынын кыймылына жараша пайда болот. Активдүү сүйлөө органдарына эрин, тиш, тил, таңдай, жаак, мурун көндөйү жана үн жылчыгы кошулат. Тыбыштар кулакка угулат, көзгө көрүнбөйт. Аларды жазууда тамгалар менен белгилейбиз. Тамгалар көзгө көрүнөт.

Тыбыш тил учунан пайда болсо, ичке угулат, арт жагынан пайда болсо, жоон угулат. Жаак кең ачылса, кең үндүүлөр, кууш ачылса, кууш үндүүлөр, эрин чормойсо, эркиндүү үндүүлөр пайда болот. Ошондой эле, аба мурун көндөйүнөн чыкса, мурунчул тыбыштар пайда болот. Кыскасы, сүйлөө органдарыбызда тыбыштын жасалып чыгышын артикуляция дейбиз; тыбышты айтканда кулакка угулушун акустика дейбиз.

Сөздөгү тыбыш менен тамгалардын саны бирдей боло бербейт. Тыбыштар сөздүн маанисин ажырата турган касиетке ээ болсо, аны фонема дейбиз.

Мисалы: *сам, саам*.

Кийинки наристе куракта бала бүтүндөй сөздөрдү айтууга аракеттенишет (*ана, ата* ж.б.), аларды акырындап жөнөкөй сөздөн баштоо керек, алгачкы мезгилде татаал айтыштар тилдери үчүн кыйын болот.

Бирок тилдери көнүгүп, тагыраак сүйлөй башташкандан кийин, улуулар балдарды тантык, чалып сүйлөөгө жол бербей такай үлгү көрсөтүп туура, так сүйлөөлөрү жана балдарды көнүктүрүүлөрү керек.

Я.А. Коменский төрт, беш, алты жашында баланын кеби байыт, андан ары туура, так сүйлөөгө көнүгөт, сөз байлыктары өсөт, ошондуктан: «Бул эмне? Сен эмне кылып жатасың?» ж.б. суроолорду берип даана, таза сүйлөтүүгө тарбиялоо зарыл деп белгилеген.

Ошондой эле баланын кебин калыптандырууда рифмалуу ырлардын, жаңылмачтардын маанисин баса көрсөткөн.

Мисалы: Алдей бөпөм, ак бөпөм,
Ак бешикке жат, бөпөм.
Оору-дартты тоготпос,
Олпогунан ок өтпөс,
Орошон болуп өс, бөпөм.
Алдей, алдей...
Арашан болуп өс, бөпөм,
Берешен болуп өс, бөпөм.
Кыйырга тараар дареги
Көрөшөн болуп өс, бөпөм.
Алдей, алдей...

Ж.Мамытов

Жаңылмач
Топту тоголотту,
Топ тоголокпу?
Тоголоткон топту,
Токон торомокпу.

Тоголок топ топ-топ тоголонот,
Топ-топ тоголонот тоголок топ.

Эне тил – бул өсүп келе жаткан жаш бөбөктүн айлана-чөйрөнү таанып билүүсү, үйрөнүүсү, сезимдүү кабылдоосу, жалпы ой жүгүртүүлөрүн, инсандык сапаттарын өстүрүүчү негизги каражат болуп эсептелет.

Наристе эне тилдин бай негиздерин өздөштүрүү мезгили. Тилчи академик Б.М. Юнусалиев: «Эне тилди бала өтө жаш кезинде, негизинен 3-5 жашында өздөштүрүшөт», - деген. Демек, баланын кеби так, жатык, сылык, көркөм жана бай болушунда ата-эненин, тарбиячылардын ролу зор.

Улуу педагог К.Д. Ушинский өзүнүн педагогикалык эмгектеринде балдардын сөздүгүн байытуу, образдуу ойлоосун өстүрүүдө эне тилдин ролун өтө жогору баалаган. Ошондуктан балдардын кебин

өстүрүүдө, тарбия иштеринде элдик оозеки чыгармачылыктын мааниси чоң. Балдарга арналган жомоктор, ырлар, макал-ылакаптар, табышмактардын тарбиялык мааниси терең. Элдик оозеки чыгармалар педагогикалык идеяларга бай, тарбиялык маанилери терең, элдик акылмандуулуктун бийик үлгүлөрү болуп эсептелет. Кызыктуулугу, сөздөрдүн образдуулугу, айтылуучу ойлордун так, кыскаллыгы, тереңдиги менен айырмаланып, балдардын фольклордун кенже түрлөрүнө болгон кызыгууларын өстүрөт.

Элдик ыкмалардын жардамы аркылуу балдар чыгармаларды жеңил, тез эстеп калышат. К.Д. Ушинский «Элдик чыгармалар өзүнүн көркөмдүгү менен баланын жан дүйнөсүнө терең таасир этет, эне тилинин угулушунун көркөмдүүлүгүнө, таттуулугуна болгон сүйүү сезимин өстүрөт», - деп абдан таамай белгилеген.

Тарбиячы балдардын байланыштуу кебин өстүрүүдө ар түрдүү тематикалык көнүгүүлөрдү, дидактикалык оюндардын ырааттуу системасын пайдаланып, сабактардын таасирдүүлүгүн арттырса болот. Өзгөчө кенже группаларда оозеки кыска чыгарманы көрсөтмө каражаттардын жардамы аркылуу инсценировкалоо балдардын оюн негизги теманын, мазмундун тегерегинде топтоодо, мазмунун толук түшүндүрүүдө жана аны кайра айтып берүүгө чоң таасирин тийгизет.

Эне тилин өстүрүү бөлүмү жаш курактарына ылайык: маданий үндүк тыбыштарды тарбиялоо, балдардын сөз байлыгын өстүрүү, грамматикалык жактан туура сүйлөө тилин калыптандыруу, байланыштуу тилди (диалогду, монологду) өстүрүү, көркөм сөзгө балдардын кызыгуусун тарбиялоо, сабаттуулукка тарбиялоо ишмердүүлүктөрүндө ишке ашат. Бирок учурда 1-класска барган балдардын кебин өстүрүү боюнча төмөнкүдөй кемчиликтер мугалимдер тарабынан белгиленүүдө:

- балдар монологиялык речти начар өздөрүшкөн;
- буюмдарды жетиштүү деңгээлде сүрөттөп айта алышпайт;
- тилдик материалдарды анализдөөгө үйрөнүшпөгөн;
- өз алдынча аңгеме түзө алышпайт.

Байкоо жүргүзүүлөр жана тарбиячылар менен болгон аңгемелешүүлөр маданий үндүк тыбыштарды балдардын кебин өстүрүүдө туура тарбиялоого азыраак көңүл буруулары байкалды: үндөрдүн тазалыгына, көркөмдүгүнө, кептин тездиги, үндүн

күчүн өркүндөтүүгө. Ошондой эле оозеки кептин грамматикалык түзүлүшүн, татаал конструкциядагы фразаларды өздөштүрүү, сөздүк иш жана тил маданиятын жогорулатуу боюнча балдар бакчаларында, үй-бүлөдө жетишерлик деңгээлде иш алынып бара албагандыгы күндөлүк байкоолордо, аңгемелешүүлөрдө белгиленүүдө.

Балдар бакчаларында эне тилибизде окутуу-тарбиялоо иштерин канткенде жакшыртууга болот?

Эң негизгиси «Мектепке чейинки балдарды тарбиялоо, окутуу жана өнүктүрүүнүн базистик (жалпы өнүктүрүүчү) программасын» (2008 ж.) балдар бакчасында окуу-тарбия иштерин уюштурууда терең таанышып, жетекчиликке алуу ишти жакшыртуудагы негизги өбөлгөлөрдүн бири. Себеби балдар бакчаларында балдар жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык өз алдынча окуй алышпай окуу-тарбия иштеринин бардык түрлөрү эне тили аркылуу уюштурулгандыктан тарбиячы сабактардын, ар кандай ишмердүүлүктөрдүн биримдиги, бири-бирине жуурулуп интеграциялык формада өткөрүлүшүнө чоң көңүл бурат.

Мисалы, сүрөт тартуу, музыканы эне тилин өркүндөтүү сабагы менен бир темага бириктирип комплекстүү сабак уюштурса, сабактын мазмуну бирин-бири толуктап, сөздүк иш жүргүзүлүп, программалык максаттын бир бүтүндүккө айланышын камсыз кылат. Балдарга берилүүчү түшүнүктөр, көнүгүүлөр канчалык көбүрөөк, ар кандай шарттарда кайталанса, балдардын эсине ошончолук терең из калтырат.

Азыркы мезгилде балдардын эне тилге болгон кызыгууларын тарбиялоочу, өркүндөтүүчү, таасирдүү шарттардын бири – бул элдик оозеки чыгармачылыктын асыл үлгүлөрүн жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык бакчадан баштап тааныштырууга, үйрөтүүгө багыт алуу.

Республикабыздын мектепке чейинки мекемелеринде кыргыз тилин өстүрүү боюнча иштерди канткенде оңоп, жаңы сапаттык ийгиликтерге жетише алабыз?

Бул багытта төмөнкүдөй комплекстүү иш – аракеттер жүргүзүлүшү керек:

1. Мектепке чейинки тарбиялоонун программасын улуттук, регионалдык, климаттык өзгөчөлүгүн эске алуу менен түзүү зарыл.
2. Бакчаларда тарбиялоонун формаларын жаңыртуу.

3. Балдарга тиешелүү көрсөтмө куралдарды, оюнчуктарды, алардын аң-сезимин улуттук духта калыптандыруучу каражаттарды даярдоону жакшыртуу. Элдик педагогиканын асыл ойлорун, бай материалдарын кенен пайдалануу үчүн балдардын жаш курактарына ылайык, көркөм жасалгаланган окуу-колдонмолорун түзүү, камсыздоо.

4. Адистерди даярдоо окуу жайларынын стандарттарын, программаларын улуттук регионалдык өзгөчөлүктөрдү көбүрөөк эске алуу, аларды пайдалануу аркылуу өзгөртүү.

5. Окуу-методикалык каражаттарды вариативдүү чыгарууга жетишүү (ата-энелер үчүн, ар түрдүү вариативдүү программалар боюнча иштеген бакчалар үчүн).

6. Негизги орчундуу маселе, бул республикабыздагы мектепке чейинки мекемелердин материалдык базасын чыңдоо, мамлекет тарабынан колдоого алуу.

Бөбөктөр адамдар менен мамилелешүүгө өткөндө, үндүүлөрдү тууроо мүмкүнчүлүгүнө негиз түзүлгөндө, жашоонун эки-үч айынан баштап, көңүлдөрү көтөрүңкү турганда, улуулар жылуу маанайда кайрылса, үн сала башташат.

Мисалы: *aaa-гуу* ж.б.

Эгер чоң киши бөбөккө кайрылып жылуу мамиледе сүйлөсө, анын талпынып үн салышы интенсивдүү чыгат. Төрт айында уккан үндү угумдуу тууроо аракетин пайда болот. Бул аракеттер бөбөктүн кебин өстүрүүгө түрткү берет: *га-га, гу-гу, ба-ба* ж.б.

Жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык бул мезгилде бөбөктүн кепти түшүнүүсү, көрүү анализаторлору аркылуу жүрөт. Мисалы, улуу адам кооз шылдыракты көрсөтүп, мээримдүү сүйлөсө, бөбөк талпынып, үн салат. Эне-тилин өстүрүүдө түзүлгөн турмуштук шарттар, тарбиялык иштер, улуулардын мамилеси, тарбиялык таасирлер жана баланын өздүк активдүүлүгү чоң мааниге ээ. Жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык шарт түзүү менен бирге тарбиячылар, ата-энелердин балдардын жаш курактарына ылайык режимди толук аткаруулары, балдардын уктоо, тамактануу, эс алууларын туура убагында алмаштыруулары педагогикалык иштерди туура уюштурууга чоң шарт түзөт.

Алгачкы үч жаш курагында балдардын тили бардык турмуш ишмердүүлүктөрдө, режим убактыларында, өз алдынча ойноолорунда, атайын уюштурулган сабактарда иш жүзүнө

ашырылат. Улуулардын мээримдүү, жылуу мамилелери балдардын көңүлдөрүн буруп, аларды тарбиячылардын суроолоруна жооп берүүгө шарттайт.

Эң негизгиси уюштуруу формаларынан болуп тарбиячынын балдарга болгон кайрылуусу жана балдардын ага болгон жообу, эмоционалдуу кайрымдуу эң таасирдүү мамиле болуп эсептелет. Экинчи жаштын 2-жарымынан баштап балдар тарбиячынын суроосуна жооп гана бербестен өзү да сүйлөөгө аракеттенип, улууларга кайрыла баштайт. Балдар менен иштөөдө тарбиячынын тили балдар үчүн үлгү катары грамматикалык жактан туура, көркөм, үнү жетиштүү бийиктикте, тездикте, так болуп, көп сөздүү болбошу керек. Балдардын сөздөрдү түшүнүүсүн, туура сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн, сөз байлыктарын өстүрүү, энетилин калыптандыруу боюнча программалык максаттар балдардын айлана-чөйрөгө болгон багыт алууларын кеңейтүүдө, буюмдардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен тааныштыруу, тарбиялык маанидеги сөздөр, кыска аңгемелерди, ырларды, татаал эмес тапшырмаларды берүү аркылуу аткарылат. Ошондуктан балдардын сөз байлыктарын активдүү өстүрүү жана пайдаланууга бардык учурларды активдүү пайдаланган оң болот.

Программада эне тилин өстүрүү боюнча берилген материалдарды төмөнкүдөй көрсөтмө каражаттарды пайдалануу менен бөлүштүрүү керек: жандуу жана жансыз, оюнчуктар, буюмдар, эмеректер, жашылча-жемиштер, жаныбарлар жана кыймылдуу унааларды (транспорт) ж.б. байкоо аркылуу да балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн өстүрсө болот.

Мисалы: *Балдар, карагылачы, мышык келе жатат. Токтоп калды. Башын буруп бизди карады. Чарчап калыптыр, эс алууда ж.б.* учурлары боюнча суроо-жооп, аңгемелешүү.

Жансыз жаратылыш менен сейилдөө учурунда таанышышат: кум, таш ж.б.

Оюнчуктарды пайдаланып: бир оюнчуктун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен тааныштыруу, андан кийин эки оюнчукту салыштырып окшоштуктарын табуу же айырмачылыктарын атоо, көп оюнчуктан өзүнө жакканын тандоо. Оюнчукту тандоо, таанышуу менен бирге бала оюнчуктун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн айтып берип, оюнчук менен аракеттенүүсү керек. Сөздөр менен

аракеттерин айкалыштыруу аркылуу балдардын оюндары байып, сүйлөө речи өркүндөйт (I этап – тааныштыруу; II этап – оюнчуктар менен аракеттенүүлөрү). Сүрөттөр менен иштөө: 1-жаштын аягында башталып, эки жаш курагында акырындап жөнөкөй сюжеттүү сүрөттөр менен тааныштыруу киргизилет. Балдар 2-3-4 сөздөн турган сүйлөмдөрдү угуп, аны менен тууроого үйрөнүшөт, тарбиячы сүрөттүн негизин, мазмунун балдарга түшүндүрөт.

Эне тилин өстүрүүдө төмөнкүдөй методикалык ыкмалар балдардын тилди түшүнүүсүн шарттайт: *берчи, көрсөтчү, алып кел, ордуна кой, тапкын, алгын, баргын* ж.б.

Бул методикалык ыкмалар «аракеттенүү үчүн инструкциялар» деп аталат. Көбүрөөк суроо берүү, аңгемелешүү, интерактивдүү көнүгүүлөрдү, оюндарды уюштуруу аркылуу балдардын кызыгуулары, эске тутуу, сөз байлыктарын өстүрүү, байланыштуу кебин өркүндөтүү ишмердүүлүктөрүнө кеңири көңүл бурулат.

Үчүнчү жаш курак

Тилди өстүрүүнүн негизги этабы, максаты көп түрдүү. Бул курактагы балдар менен көрсөтмөлүүлүктү азыраак пайдаланып, улуулардын тилин түшүнүүгө тарбиялоо, грамматикалык жактан туура сүйлөмдөрдү түзүүгө үйрөтүү, курбулары жана улуулар менен сүйлөшүү жөндөмдүүлүктөрүн, мамилелешүүлөрүн калыптандыруу керек.

Балдардын байланыштуу кебин калыптандырууда айлана-чөйрө менен тааныштыруунун мааниси чоң. Балдарды буюмдар менен тааныштыруу, айлана-чөйрөдөгү кубулуштар, улуулардын эмгеги – аракеттерине байкоо жүргүзүү аркылуу эне тилинде сөз байлыгын, сөздүн маанисин түшүнүүлөрүн өстүрүп, туура артикуляциялоого, бири-бири менен мамиле түзүүгө үйрөтсө болот. Эң негизгиси, балдар сөздөрдү өздөштүрүп гана тим болбостон, өз каалоолору боюнча аларды ар кандай учурларда колдонууга үйрөнүүлөрү керек. Эгерде бул багытта атайы иштер жүргүзүлбөсө, балдар тез эле жөнөкөй сөздөрдү пайдаланууга өтүшөт, байланыштуу сүйлөөгө үйрөнүшпөйт.

Мисалы: тиякта, келе жатат, тиякка кетти ж.б. кыска сөздөр менен чектелишет. Бул жаш курактагы балдар менен иштеген

тарбиячы буюмдарды так, туура атап, жөнөкөйлөтүлгөн сөздөрдү колдонбошу керек. (мисалы:ляля-куурчак, биби-машина ж.б.)

Эне тилин өстүрүү ишмердүүлүктөрүн уюштуруунун формалары мурунку группадагыдай эле болот. Эне тилин өстүрүү сабактары атайы уюштурулган: буюмдар менен аракеттенүү, кыймыл аракетти өркүндөтүү, күндөлүк турмуш, оюн учурларында иш жүзүнө ашырылат. Көрсөтмө каражаттар мурунку группадагыдай эле, бирок алар менен уюштурулуучу сабактардын мазмундары уюштуруу формалары татаалданат.

Эң негизги роль тарбиячыга таандык болгондуктан, ал «Мектепке чейинки балдарды тарбиялоо, окутуу жана өнүктүрүүнүн базистик программасынын» талаптарына ылайык балдардын ишмердүүлүктөрүн, сабакта эмне кылыш керектигинин программалык мазмунун, методикалык ыкмаларын, каражаттарын, активдүүлүктөрүн иш планында белгилейт.

Айлана чөйрөгө байкоо жүргүзгөндө мисалы: унааларга гана көңүл бурбастан, алардын сырткы түзүлүштөрү боюнча ажыратууга негизги тетиктерин атоого үйрөтүү зарыл. Суроолорду өтүлүп жаткан тема боюнча түшүнүктүү, мазмундуу берүү керек.

Предметтүү, сюжеттүү сүрөттөрдү, ошондой эле оюнчуктарды пайдаланууда тарбиячы суроолорду берүү менен баланын мурунку билимдерин, түшүнүктөрүн бекемдейт.

Мисалы: Балдар көңүлүнөрдү буруп, бул оюнчуктарды кантип атаарыбызды айткылачы?

- Туура!

- Бул оюнчуктардын баарын биз машиналар дейбиз.

- Ал эми бүгүн биз силер менен жүк ташуучу машина менен таанышабыз деп, балдарды машинанын деталдары, аткарган иши менен тааныштырып, сөздүктөрүн, байланыштуу кептерин өркүндөтөт.

Балдардын сөз байлыгын, грамматикалык жактан туура сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн, байланыштуу кебин өркүндөтүүдө, сүрөттөрү кооз, мазмуну балдарга түшүнүктүү китептердин да мааниси чоң. Себеби биринчи сабакта тарбиячы көңүлдү сүрөттөргө буруу менен чыгарманы окуп берсе, кийинки сабактарда балдарды сүрөттөрдү карап китепте эмне жазылганын айтып берүүгө үйрөтөт. Кийинчерээк эске тутуулары боюнча аңгемелешип, балдардын ой

жүгүртүү, элестетүү, кыялдануу сыяктуу сапаттарын тарбиялайбыз (кыска жомоктор, аңгемелер, ырлар ж.б.).

Улам кийинки сабакта мазмуну татаалданып берилет, тарбиячы үлгү көрсөтөт. Мисалы, маданий үндүк тыбыштарды айтууга тарбиялоодо 1ж 6 айдан- 3 жашка чейинки балдардын сөздөрдү түшүнүүсү, сөз байлыктары, сөздөрдүн структуралары өркүндөп өсөт. Адегенде үндөрдүн айкалышын айтышса, андан кийин сөз, жөнөкөй сүйлөмдөрдү түзүшөт. Улуулардын балдар менен болгон аракеттери аркылуу балдардын угуу жөндөмдөрү өсөт, артикуляциялык органдары өнүгөт жана бекемделет. Бул жаш курактагы балдардын тили өсөт, андан ары, сөздүктөрү байыйт, өркүндөйт. Мааниси боюнча сөздөрдү буюмдар менен айкалыштырып, так пайдаланышып, байланыштуу сүйлөмдөрүнүн грамматикалык түзүлүштөрү туура калыптанып, кыска жомок, аңгемелерди кайталап айтуу менен окуялардын, сүрөттөрдүн мазмунун толугураак бере башташат. Сөздөрдү, андагы тыбыштарды туура айтышып, үнүн, үнүнүн ылдамдыгын туура пайдаланышат. Бул этапта-балдарды эне-тилиндеги бардык тыбыштарды туура айтууга үйрөтүү керек.

Маданий үндүк тыбыштарды тарбиялоо иштери-сөздүктү байытуу, байланыштуу тилди калыптандыруу, грамматикалык туура сүйлөмдөрдү түзүүгө тарбиялоо менен тыгыз байланышта. Өзүнчө атайы сабак болуп пландаштыруу менен бирге, эне тилин өстүрүү сабактарынын бир бөлүгү катары да киргизилет (ыр жаттатуу, тууроо, сүрөт менен иштөө ж.б.), 1ж 6 айдан 2ж. чейинки (10 чакты бала) балдар менен 10 мин оюн сабактар балдардын угуу жөндөмдүүлүктөрүн, кепти түшүнүү, артикуляциялык аппараттарды өркүндөтүү, тыбыштарды тууроо, сөздүктү активдештирүү, 2ж.-3ж. чейинки балдар менен атайы сабактар жумасына 1 жолудан кем эмес өткөрүлөт. Үчтөн – беш жашка чейинки балдар менен эне-тилин өстүрүү сабактарынын бир бөлүгү катары 5-8 мин. өткөрүлөт, айына 1 жолу 15-20 мин. Атайы сабактар уюштурулат. Мисалы:

Сабактарда балдардын фонематикалык угуу жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүүгө, артикуляциялык аппараттардын кыймылдуулуктарын өркүндөтүүгө, тыбыштарды туура айтууга, үндү туура пайдаланууга, сөздөрдү керектүү мааниде көркөм айтууга үйрөтүү керек.

Жаңылмач, табышмактар, ырлар, аңгемелер, дидактикалык оюндар, оюн көнүгүүлөрүн пайдалануу аркылуу сабактарды өткөрүү

да эне тилин өстүрүүгө, тилин жатыктырууга, кеп маданиятын өркүндөтүүгө чоң таасирин тийгизет. Бештен-жети жаш курагындагы балдар менен сабактын бир бөлүгү (5-8 мин) катары өткөрүлөт. Маданий үндүк тыбышты өркүндөтүү боюнча көнүгүүлөрдө өзгөчө төмөнкү тыбыштарды дифференциялоого көңүл бурулат: ф-в, с-з, ш-ж, п-б, д-т, к-г, с-ш, з-ж, ц-ч, я-р, т.ң ж.б. Бул көнүгүүлөрдүн бардыгы дидактикалык оюндар аркылуу аткарылат.

Адамдын кебинин психикалык өнүгүштөр менен болгон байланышы

Адамдын акыл-сезими, кеби наристе курактан башталып, мектепке чейинки куракта, кенже жана жогору мектептеги куракта тез өнүгөт. Ал эми адамдын акыл сезими баланын жалпы организми өскөндүктөн гана пайда болбостон, адам кепти өздөштүргөндө гана ээ болот.

Эгерде улуу адамдар баланы кенже жашынан баштап, эле туура сүйлөгөнгө үйрөтүшсө, анда бала нормалдуу өнүгүп, элестетүү, ой жүгүртүү, кыялдануу жөндөмдүүлүктөрү пайда болуп, андан кийинки жаш курактарда бул жөндөмдүүлүктөрү өркүндөйт.

Көптөгөн далилдөөлөр көрсөткөндөй, айлана-чөйрөсүндөгүлөр менен бала кеп аркылуу мамилешпесе, б.а.социалдык чөйрөсүз толук деңгээлде адамдык сапатка ээ боло албайт. Тарыхта белгилүү болгондой көптөгөн учурларда жаныбарлардын чөйрөсүнө туш келип, өсүп жетилген адамдын баласы жаныбарлардын жашоо өзгөчөлүгүнө ээ болушуп, адамды жаныбарлардан айырмалаган психикалык жөндөмдүүлүктөргө ээ болбой калышкан. Алардын ой жүгүртүү жөндөмдүүлүктөрү, эмоционалдык бийик сезимдери калыптанбай, сүйлөөгө үйрөтүү мүмкүн болбогон.

Кээ бир учурларда ата-энелердин кайдыгерлигинен балдар психикалык жактан начар өнүгүшүп, кепти начар өздөштүрүшөт.

Мисалы, көрүнүктүү педагог В.А. Сухомлинский өз тажрыйбасынан мындай бир окуяны баяндайт: бир окуучу бала ата-энелери темир жолдо иштегендиктен кулагы таза укпаган дудук чоң энесинин колунда мектепке чейинки куракта тарбияланган, ошондуктан чоң энеси, неберенин сүйлөө аракеттерине көңүл бурбаган, баланын кебин өстүрүүчү чөйрө жок болгондуктан

сүйлөбөй калган. Биринчи класска келгенде мугалимдин кепти өнүктүрүү боюнча аракеттери эч натыйжа бербеген, себеби кичине кезинен баштап баланын акыл-сезими, кеби мамилешүүнүн жоктугунан өнүкпөй калган.

Ошондуктан ата-эне жана тарбиячы такай баланын кеби, психиканын эң жогорку бөлүктөрүнүн өсүшү үчүн негизги өнүктүрүүчү каражат экендигин эстеринен чыгарбоолору керек.

Үйдө, бакчада баланы эне тилинде сүйлөөгө үйрөтүү менен бирге, анын интелектин, жогорку эмоционалдык сезимдерин өнүктүрүп, мектепте жакшы окууга чыгармачылык менен эмгектене билүүгө шарттарды, жагдайларды түзүү керек.

Алгачкы баскычтагы кебинин өнүгүшүнүн токтолуп калуусун, кечиктирилиштерин кийинки жаш курактарда компенсациялоо мүмкүн эмес.

Физиологдор далилдегендей борбордук нерв системасы өзгөчө наристе курагында, табигый калыптануу мезгили интенсивдүү жүрүп жаткан мезгилдерде машыгууларга жеңил көнүгөт. Машыктырбаса бул функциялардын өнүгүшү кармалат кээде таза өнүкпөй калышы мүмкүн.

Жогоркудай далилдер байланыштуу кепти өстүрүү боюнча балдар бакчаларында багыттуу, илимий жактан негизделген окуу-тарбия иштерин жүргүзүү керектигин далилдейт. Мектепке чейинки курактагы балдар өз алдынча окуй албагандан кийин аларга оозеки жүзүндө баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүүнүн ыкмаларын үйрөтүү зарыл.

Албетте мектеп жашына чейинки бала байланыштуу кепти дароо эле өздөштүрүп кете албайт. Баланын тилин өстүрүү: маданий үндүк тыбыштарды тарбиялоо; сөздүк иш; грамматикалык жактан туура сүйлөө тилин, байланыштуу сүйлөө (диалогиялык жана монологиялык) кебин байытуу, ишмердүүлүктөрүн бири-бири менен иреттүү байланышта уюштурганда гана бала өз эне тилинде так, туура, көркөм сүйлөй алат.

Байланыштуу кепти калыптандыруу аркылуу балдардын төмөнкүдөй жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүү ишке ашырылат:

– баланын акыл-эс, ой-жүгүртүү, кабылдоо жөндөмдүүлүктөрүн салыштырып – баалоо, жалпылоо жана байкагычтык, эске тутууларын өстүрүү;

– тил системасынын эрежелерине ылайык сүйлөө кебин калыптандыруу;

– карым – катнаштын кырдаалына ылайык тил каражаттарын тандоого машыктыруу;

– ойлогон оюна, кабыл алуусуна ылайык мазмуунду, сөздөрдүн иреттүү жайланышын тандоого көнүктүрүү;

– башка бирөөлөрдүн кебин түшүнүү.

1) кептин баяндоо түрүнө үйрөтүү

2) кептин сүрөттөө түрүнө үйрөтүү менен сүйүктүү оюнчугун ж.б. катыштырып, байланыштуу сүйлөм түзүүгө үйрөтүү.

3) кептин ой-жүгүртүү түрүнө үйрөтүү (жаратылыш, космос, экология ж.б. жөнүндө уккандарына байланыштырып өз оюн айтып берүү)

Баланын кебин туура калыптандыруу, өстүрүүдө жогоркудай сунуштарды эске алып, балдар бакчаларынын группаларында, методикалык бөлмөлөрүндө окуу – тарбия каражаттарын кеп өстүрүү боюнча программалык максаттарга ылайык системалаштыруу, педагогикалык коллективдин, ата-энелердин билим деңгээлдерин жогорулатуу боюнча иш алып баруу керек. Методикалык бөлмөдөгү (бурчтагы) иштелмелерди кеп өстүрүү боюнча методикалык колдонмолорду, көрсөтмө каражаттарды максаттары боюнча төмөнкүдөй классификациялоо: «Маданий үндүк тыбышты тарбиялоо», «Баланын кебинин грамматикалык туура түзүлүшүн калыптандыруу, активдештирүү», «Диалогиялык жана монологиялык байланыштуу тилди өстүрүү», «Балдардын көркөм сөзгө болгон кызыгууларын тарбиялоо», «Сабаттуулук үйрөтүү» - тарбиячылардын иш-аракеттерин жогорулатууга чоң өбөлгө түзөт.

Интонация-оозеки кептин эң негизги белгиси, жазуу кеби менен да тыгыз байланышта болот. Интонациясыз эч кандай кептин болушу мүмкүн эмес. Сүйлөмдүн ар бир түрүнө жараша интонация өзгөрүлүп турат.

Башкача айтканда, интонация сүйлөмдүн көркөмдүгүн, маанисин толук түрдө грамматикалык ыраттуулукка келишин тейлейт.

Интонация тилдин структуралык түзүлүшүндө негизги орунду ээлеп, адам баласынын ар түрдүү ички сезимин, оюн ж.б. жактарын эркин билдирет, ар түрдүү синтаксистик конструкция менен сүйлөмдүн типтерин түзөт.

Баланын кеби айлана-чөйрө менен байланышта үч функцияны аткарат: коммуникативдик, таанып билүү, жөнгө салуучу.

Коммуникативдик функция – эрте жашта пайда болот. Баланын биринчи сөзү (тогуз-он эки айында баланын былдыроосунан жаралат) баланын айлана чөйрөсүндөгү адамдар менен мамилелешүүгө болгон умтулуусу кептин андан ары өркүндөшүн стимулдаштырат. Экинчи жаш курактын аягында бала айлана-чөйрөсүндөгүлөргө жетиштүү сөздөр менен өзүнүн каалоосун, байкоолорун чагылдырып, ошондой эле өзүнө улуулардын кайрылган сөздөрүн түшүнө алат.

Үч жаш курактан кийин кеп мамиле түзүү гана эмес, таанып билүүчү функцияга ээ болот: жаңы сөздөрдү жана жаңы грамматикалык формаларды өздөштүрүшүп, айлана чөйрө жөнүндө элестөөлөрү, кубулуштар жана буюмдар жана алардын мамиле-катнаштары жөнүндө түшүнүктөрү кеңейет.

Коммуникативдик жана таанып билүү функциясы менен катары, балдар кепти жүрүм-турумду багыттоочу каражат катары өздөштүрө башташат. Жүрүм-турумду багыттоочу алгачкы сөздөрдөн болуп алба, кой, ал, берчи, же, бар, бас ж.б. өздөштүрүлөт.

Мисалы: Кой! Антпе-ысык. Ү-үф, колуң күйөт. (деген сөздөр аркылуу, колунун күйөөрүн, колу оорурун түшүндүрөбүз).

Мындай сөздөр балдардын түшүнүктөрүн ойготот, анын эркин тарбиялайт, тартиптүүлүккө үйрөтөт жана келечекте адамдын мүнөзүнүн калыптанышына өбөлгө түзөт. Улуулар тарабынан айтылган сөздөр балдарда мээримдүүлүктү, боорукердикти, айлана-чөйрөдөгүлөргө болгон кызыкчылыгын көрсөткөн жана өзүн баалай билген сөздөрдү кебинде пайдаланууга шарттайт.

Дүйнө таануу, мамилелешүү, өз аракеттерин пландаштыруу жөндөмдүүлүктөрү баланын мээсинин өнүгүшү менен калыптанат, өнүгүү процесси көбүнчө өздөштүрүлгөн сөздөр менен такай байланыштуу болот.

Кепти өздөштүрүүдө төмөнкүдөй закон ченемдүүлүктөрдү атасак болот:

– Өз эне тилиндеги кепти кабыл алуу жөндөмдүүлүгү, баланын сүйлөө органдарынын булчуңдарынын машыгуусуна байланыштуу болот. Бала фонемаларды туура артикуляциялай алса жана аларды тыбыштардын комплексинин арасынан угуу аркылуу ажырата алса тили туура өнүгөт. Ошондой эле бала башкалардын кебин угуп, кайталап (үн чыгарып, ичинен), туурап айтып (артикулировать этип), сүйлөө органдарын машыктыруу аркылуу өздөштүрөт.

Мындай кепти өздөштүрүүнүн закон ченемдүүлүктөрү баланын кенже жаш курагында гана эмес, мектепте, жогорку окуу жайларда, ал эмес билимдүү адамдар үчүн жаны темаларды өздөштүрүүдө да, керек болот. Баланын эне тилиндеги грамматикалык өзгөчөлүктөрдү өздөштүрүүсү, анын сүйлөө кебин өркүндөтүүчү иш аракеттери, тилин өркүндөтүүчү чөйрөгө байланыштуу болот.

– Кептин көркөмдүүлүгүн өздөштүрүүсү, баланын көркөмдүү сүйлөөнүн каражаттары болгон фонетика, лексика жана грамматиканы кабыл алуусунун өнүгүшүнө байланыштуу болот.

Мисалы: Жол ыры

Так-така-така так,
Шака-шака-шака-шак,
Качкын жолдон дегендей.
Түтүн бур-бур, папа-пап,
Желди жиреп паровоз,
Учкан куштай баратат.

Ж.Турусбеков

Баланын көркөмдүк сезимдерин эрте жаштан баштап тарбияласак гана сүйлөө кебинде, сезимдеринде чыгармалардын мааниси менен бирге кооздугун терең түшүнүүлөрү тарбияланат. Бул үчүн мектепке чейинки курактагы балдардын кабыл алуу сезимдеринин өзгөчөлүктөрүн эске алып, аларга ар кандай чыгармаларды жаш курактарына ылайык көркөм окуп берип, сүрөттөрүн карап, сезимдерин өркүндөтүү керек.

Эне тилиндеги чыгармаларды баланын кабыл алуусу тилинин өнүгүшүн сезе билүүсүнө байланыштуу болот. Б.В. Беляев «эне тил «сезүү деңгээлинде»¹ өздөштүрүлөт деп негиздүү белгилеген, себеби сезим ар кандай психикалык ишмердүүлүктөрдүн негизин түзөт» деген. Эне тилиндеги лексикалык жана грамматикалык маанилерди бала түшүнүү жөндөмдүүлүгү пайда болгонго чейин аң сезимдүү туят. Ошондуктан эне тилинин традициялык элементтерин колдонууну негизинен мектепке чейинки куракта эле эстериине сактап калышат, пайдаланышат.

---

¹ Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. М, 1965. стр.54.

- Жазуу кебин өздөштүрүү, ооз эки жана жазуу кебинин өнүгүшүн координациялоого байланыштуу. Жазуу кеби качан гана угулган кеп жазууга айландырылганда гана өздөштүрүлөт. Окууга жана жазууга үйрөтүүдө сүйлөө органдарынын ишине көз булчуңдарынын жана манжа булчуңдарынын иштеши да кошулат, таанып билүү жөндөмдүүлүктөрү эмоциясы жана эрки өнүгөт.

- Баланын кебинин байыш темпи, кептик көнүгүүлөрдүн структурасынын өнүгүш деңгээлине байланыштуу болот. Эне тилин өздөштүрүүчү табийгый процесс, кептин жаңы лексикасы жана жаңы конструкциялар менен байышы кептик көнүгүүлөрдүн өркүндөш абалына жараша тез өнүгөт.

Бул закон ченемдүүлүктү көбүнчө балдар бакчаларынын тарбиячылары байкашат: баланын кеби канчалык жакшы өнүксө, ошончолук анын ырларды, жомокторду, аңгемелерди жеңил эстеп калуулары, мазмуунун толук айтып берүүлөрү жогору болот.

Эне тилди өздөштүрүүнүн закон ченемдүүлүктөрүн жакшы билүү аркылуу тарбиячы баланы эне тилинде сүйлөөгө үйрөтүүнүн методикалык каражаттарын туура тандайт.

Эне тилин өстүрүү сабактарында балдардын өз алдынча же группа менен аткарган иштерине тарбиячынын «Азаматсың», «Абдан туура айтасың», «Жакшы жооп бердиң», «Толук жооп бердиң» ж.б. кубаттоочу, жактыруучу, көңүлдөрүн көтөрүүчү оң эмоцияны пайда кылуучу жагымдуу сөздөрү чоң таасирин тийгизет. Себеби, баланын аракетине карата айтылган жаман сөз, жогору коюлган талаптар, кыйкырык, коркутуу-үркүтүү, уяткаруу баланын аракетин төмөндөтөт, билим алууга болгон делебесине суу сээп, ындынын өчүрүп, өзүнө болгон ишенимин төмөндөтөт.

Ошондуктан баланын жообу туура эмес болсо, «ким башкача ойлойт», «ким жардам берет», «ким кошумчалайт» деген суроону койгону туура.

Балдар бакчасынын жогорку группаларында сабатка үйрөтүү сабактарында балдар тарбиячылар менен бирдикте сөз оюнун ойношот, сөздөгү түшүрүлгөн тыбыштарды өз оордуна коюшат, сөзгө тыбыштык талдоо жүргүзүшөт, табышмактардын жандырмагын табышат, жаңылмачтарды айтышат. Сабатка үйрөтүүдө көрсөтмө каражаттарды пайдалануу, оюн элементтерин колдонуу сабактын натыйжалуулугун, балдардын кызыгуусун арттырат. Оюн балдарды кызыктырып, эмоцияларын жогорулатып, максатка жетүүдө,

чарчап-чалыгышын четтетүүдө өзгөчө мааниге ээ. Сабатка үйрөтүү мезгилинде балдарды тыбыштар жана аны белгилөөчү тамгалар менен тааныштырып, дал ошол тыбыш менен тамгага ылайык келген оюнду ойнотуу аркылуу билимдерин бекемдөө.

Мисалы: созулма «уу» ну өткөндө «Баш тамгасын өзүң тап» деген оюнду колдонуу.

Суюк болсо   суунун сүрөтү   уу

Ысытса   буунун сүрөтү   уу

кол чабылса   чабылган   уу
колдордун
сүрөтү

учса   ак куунун сүрөтү   уу

көтөрсө   туунун сүрөтү   уу

(«Байчечекей» журналынан)

Сабатка үйрөтүүдө эне тилибиздеги тыбыштарга карата дидактикалык оюндарды өткөрүү сөз маданиятын өркүндөтүүгө, туура сүйлөөгө алып келет. Кээ бир учурларда сөзү бар оюндар физминутканы да алмаштырат.

Мисалы: Аюу того барабыз,
Дап-дап, (буттарын дабыратат)
Алма терип алабыз.
Шап-шап (колдорун көтөрүп алма үзүшөт)
Аюу уктап жатканда
Быш-быш (колдорун кулактарына жаздашып уктамыш болушат)
Үйүбүзгө кайтабыз
Дап-дап (буттарын дабыратат).

Сөздүн тыбыштык түзүлүшүн моделдештирүү, сөзгө тыбыштык – тамгалык талдоо жүргүзүү балдардын кабыл алуусуна татаалырак болгон билимдерди жеңил өздөштүрүүгө оң таасирин тийгизет.

Эне тилин өстүрүүнүн негизги максаттарын жакшы билүү, бул ар бир тарбиячы (улуулар) үчүн керектүү талаптардан болуп эсептелет.

Балдар бакчасында эне тилин өстүрүү боюнча ишмердүүлүктөрдү окуу тарбия иштеринин баардык учурларында аткаруу үчүн «Мектепке чейинки балдарды тарбиялоо, окутуунун жана өнүктүрүүнүн базистик (жалпы өнүктүрүүчү) программасында» (2008ж) белгиленген программалык талаптарды жетекчиликке алып, мамлекеттик стандарттын чегинде иш алып барууга тарбиячылар (ата-энелер) милдеттүү.

Балдардын эне тилин өстүрүү боюнча программада белгиленген аракеттер тигил же бул ишмердүүлүктөрдө ишке ашат. Ошол ишмердүүлүктөрдүн түрлөрү шарттуу түрдө каражат деп аталат: оюн, эмгек, чарбалык же күндөлүк ишмердүүлүктөр жана башка чыгармалар, деги эгерде аларды улуулар жетекчиликке алып багыттап турса.

Күндөлүк турмуштагы баланын кебинин өнүгүшүн улуулар такай жетектеп турбаса, балдардын кебинде жаман, орой сөздөр, сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү айтууда грамматикалык каталар пайда болот. Ошондой эле педагогикалык жактан туура эмес уюштурулган жана жетекчиликке алынган сабактар да эч бир оң ийгиликтерге жеткизбейт. Балдар бакчасынын шартында кенже курактан баштап атайы уюштурулган, балдардын таанып-билүү жөндөмдүүлүктөрүн, сөз байлыктарын, кебин калыптандырууга, көнүктүрүүгө багытталган сабактар гана программаны ийгиликтүү аткарганга шарт түзөт.

Дидактикалык максаттарына ылайык, эне тилин өстүрүү боюнча сабактардын төмөнкүдөй типтерин белгилесе болот: жаңы материалды түшүндүрүү, билимдерин, көнүгүү жана ыктарын бекемдөө, билимдерин тактоо жана иреттөө, жалпылоочу, аралаш, интеграцияланган (комбинированный).

Балдар бакчасында эне тилин өстүрүү боюнча программанын негизги талаптары.

Сүйлөөнү түшүнүүнү өнүктүрүү

(1 жаштан 1,6 жашка чейин)

Балага жөнөкөй, түшүнүктүү турмуштук кырдаалдарды ачып берип түшүнүүчү сөздөрдүн запасын кеңитүү. Өз атын, жакын адамдардын атын; тиричиликтин бир кыйла көп пайдалануучу буюмдарынын жүрүү каражаттарынын аталыштарын, жакынкы

айлана-чөйрөдө болгон жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн аталыштарын билүү. Адамдын дене (кол, бут, баш, ооз, көз, кулак) жана жаныбарлардын дене бөлүктөрүн (таман, куйрук, тырмак, кулак) билдирген сөздөрдү түшүнүү.

Тиричилик аракеттерин (жууну, кийинүү, тамактануу, уктоо, сейилдөө) билдирүүчү сөздөрдүн запасын кеңитүү.

Өтө жөнөкөй аракеттерди (жатып укта, отур, кийинебиз, сейилдейбиз) билдирүүчү сөздөрдү киргизүү. Ошондой эле буюмдардын белгилерин (чоң, кызыл, жука) билдирген сөздөр. Буюм менен аракеттин, буюм менен анын өзгөчөлүгүнүн ортосундагы маани катышын берип, чоң кишилер балага кайрылуучу сөздөрдү, жөнөкөй сүйлөмдөрдү түшүнүүнү өнүктүрүү.

1,6 жашка конкреттүү кырдаал менен бекемделбеген чоң кишинин сөзүн түшүнө билүүгө шарт түзүү. Биринчи жарым жылдыктын акырына балдарды: олуттуу жалпы белгилери бар буюмдарды табуу, көрсөтүү (түшүнүүгө жана жалпылоого), үйрөтүү. Активдүү сүйлөөнү өнүктүрүү. Өз алдынча аракеттердин режимдик процесстердин жүрүшүндө балдарды былдыроого, кээ бир жеңил сөздөрдү (1 жаштан 1,6 жашка чейин) айтууга түрткү берүү.

1 жыл 4 айдан баштап, 1,6 жашка чейин жеңилдетилген сөздөр менен буюмдарды атоого («би-би») андан ары сөздү туура, так (машина) айтууга үйрөтүү. Көп уккан тыбыштарды жана сөздөрдү окшоштуруу. Таңгалууну, кубанууну, кайгырууну билдирүү. Эмоциялык кызыгуу учурунда активдүү сүйлөөгө балдарга түрткү берүү.

Сөз өстүрүү

(1,6 жаштан 2 жашка чейин)

Сөз өстүрүү боюнча балага жакын кишилерди (апа, ата, эже, чоң эне); айлана-чөйрөдөгү буюмдарды жана оюнчуктарды (чыны, керебет, үстөл; мамалак, куурчак); белгилүү аракеттерди (отур, тур, бер, кое бер) билгизген сөздөрдү колдонуп, баланын сөздүгүн активдештирүүнү улантуу балдардын чоң кишилер менен сүйлөшө билүүсүн, (тыбыштарды жана сөздөрдү окшоштуруу) балдарды жөнөкөй сүйлөө каражаттарын пайдаланууга жандоонун жана ымдоонун жардамы менен өткөрүү; өтө жөнөкөй суроолорго жооп берүүгө, анча татаал эмес тапшырмаларды аткарууга үйрөтүү.

Балдардын демилгелүү жана жооп сүйлөөсүн өнүктүрүү. Алардын татаал сүйлөмдөрдү айтуусуна түрткү берүү.

Айлана-чөйрөдөгү кишилердин курагын жана жынысын (кыз, эркек, бала, эже, байке, чоң эне, чоң ата) билгизген түшүнүүчү сөздөрдүн запасын кеңейтүү. Бөлмөдөгү, бактагы, көчөдөгү буюмдарды; кээ бир жаныбарлар менен өсүмдүктөрдү, алардын бөлүктөрүн, өзгөчөлүктөрүн; айланасындагы кишилердин жана жаныбарлардын аракеттерин; балдар күнүгө байкап жүргөн жандуу жана жансыз объектилерди атоо. Турак үйдүн бөлмөлөрүнүн аталышын (кире бериш, уктоочу даараткана) түшүнүүгө, бөлмө, алардын маанисин билүүгө үйрөтүү.

Мүчөлөрдүн жана тактоочтордун жардамы менен берилүүчү («Чыны үстөлдө турат», «Сүт чыныда», «Кубиктер мында, шариктер тигинде») кырдаалдарды түшүнүүнү келтирүү. Буюмдардын ар кандай сапаттарын көңүл буруп, алардын өлчөмүн (чоң, кичине) түсүн атоо. Көрүнгөн кырдаал менен бекемделген чоң кишинин сөзүн түшүнүүнү өнүктүрүү.

Чоң кишинин айткандарын угууга, топтогу анын жүрүш-турушу жөнүндө улуу кишинин көрсөтмөлөрүн («болобу», «болбойт», «керек») түшүнүүгө, башка балдар менен өз ара мамилелер тууралуу («тоскоол болбо, жардамдаш, жылып кой, оюнчукту бер); мааниси боюнча өз ара байланышкан 2-3 аракеттен турган анча татаал эмес тапшырмаларды эстеп калып, аларды аткарууга үйрөтүү. Бир кыйла олуттуу белгилери боюнча (кубиктер, топтор, машиналар); формасы боюнча ар кандай окшош (моюн орогуч, тумак, тон) буюмдарды бириктире билүүнү калыптандырууну улантуу. Бала менен аралашуу процессинде тамашаны, бура сүйлөөнү, жамактап, макалдап айтууну колдонуу.

Балдарда сергек, кубанычтуу маанайды түзүү үчүн чоң кишилер менен сүйлөшкөндү, алардын аракеттерин жана сөздөрүн туурап, алардын тапшырмаларын жана көрсөтмөлөрүн аткаруу.

Баланын активдүү кебин өстүрүү

1,6 жаштан баштап, активдүү сүйлөөгө өзгөчө көңүл бөлүү. Чоң кишилер айткан сөздөрдү гана эмес, ошондой эле фразаларды да окшотуу боюнча кайталоону балдарда ойготуу, ырларды угуу, бура сүйлөөнү угуу; ырдоо жана аларды айтуу. Балдардын активдүү сөздүгүн кеңитүү, алардын пассивдүү сөздүгүндө мурдатан болгон

сөздөрдү (айлана-чөйрөдөгү буюмдардын жана көрүнүштөрдүн, алардын өзгөчөлүктөрүнүн, ар түрдүү таасирлеринин аталыштарын айтууга үйрөтүү. Каалоолорун билдирүү үчүн зарыл болгон сөздөрдү пайдалана билүүнү жана айлана-чөйрөдөгүлөр менен өз ара мамиле түзүүнү (каалайм, бер, кое бер, жылып кой) келтирүү.

Кээ бир эмгек аракеттерин (шыпыруу, жуу, сүрүү, үтүктөө, ондоо) туура атоо. Кишилердин жаш курагына жана жынысына ылайык айлана чөйрөдөгү кишилерди, бөлмөдөгү жана анын сыртында турган буюмдарды; кээ бир жаныбарларды жана өсүмдүктөрдү; айлана-чөйрөдөгү кишилердин, жаныбарлардын аракетин; жандуу жана жансыз объектилерди билдирүүчү сөздөрдү сүйлөгөндө балдардын пайдалануусу үчүн кырдаалды түзүү. Диалогдук сүйлөөнү өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүүчү мамилешүү кырдаалын түзүү. Балдарды кыска сүйлөмдөрдөн 3-4 сөздөн турган сүйлөмдөргө өтүүгө түрткү берүү. Бир кыйла көп колдонулуучу ат атоочторду (мен, биз, сен, сиз, мага), тактоочторду (тиякта, тиякка, мында), сын атоочторду (нымдуу, муздак, чоң, кичине, жакшы, жаман, даамдуу, көңүлдүү, кооз) билүү же аларды кайталоо балдарга түрткү берип, өз сөзүндө пайдаланууну шарттайт.

Балдардын жеңилдетилген сөздөрдү жалпы кабыл алынган сөздөргө («чык-чык» - саат, «ав-ав» - ит, «би-би» - машина ж.т. сөздөргө) алмаштыруусуна колдоо көрсөтүү. Балдар сүйлөөнүн туура үлгүсүн айтууга, эне тилдин грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык сүйлөм түзүүсүн карап, мында үндү туура чыгаруу үчүн шарт түзүү.

Айлана-чөйрө менен баланын аралашуусунун негизги каражаты катары сүйлөөнү өнүктүрүү, ар кандай себептер боюнча чоңдорго жана балдарга кайрылууга түрткү берүү.

Суроо бере билүүгө («Бул эмне?», «Бул ким?» ж.б.), каалоону, өтүнүчтү сөз менен билдирүүгө кыска сүйлөм түзүүгө тарбиялоо.

Көргөндөрү тууралуу кыска сүйлөм менен айтып берүүгө үйрөтүү.

Биринчи кенже группада баланын сөзүн өстүрүүгө коюлган милдеттер

Сөз өстүрүү – баланын өз убагында психологиялык, анын ойлонуусунун өнүгүшүн камсыз кылуучу жумуштардын негизги

багыттарынын бири болуп саналат. Балдарды буюмдарды байкоодо, оюнчуктарды жана сүрөттөрдү көрүүдө чоң кишинин айткандарын кунт коюп угууга жана түшүнүүгө үйрөтүү. Заттар менен таанышууда – буюмдардын, кийим-кеченин, идиш-аяктын, эмеректин, оюнчуктардын аталыштарын; үй айбанаттарын, канаттууларын жана алардын балдарынын аттарын атоо менен балдардын жигердүү сөз байлыгын байытуу. Кепке баяндоочторду, ат атоочторду жигердүү аралаштыруу. Балдарды ат атоочторду жекелик жана көптүк сандарда туура колдонууга көнүктүрүү; аларды зат атоочторду, саны жана жөндөмөсү боюнча өзгөртүүгө үйрөтүү. Балдарды так, шашпай жана бек сүйлөөгө үйрөтүү.

Баарынан мурда баарлашуу каражаты катары балдардын сүйлөө тилин өнүктүрүү зарыл. Балдарды аңгемелешип баарлашуунун аркыл түрлөрүнө тартуу, аларды чоң кишилердин, курбуларынын суроолоруна жооп берүүгө ынтызарлоо; айлана чөйрөсүнө суроолор менен кайрылууга, алар менен сүйлөшүүгө кызыктыруу. Балдарда айланадагылардын сүйлөгөн сөздөрүн туура кабыл алууларын өнүктүрүү, чоң кишилердин айрым сөздөрүн кайталоого кызыктыруу. Сөз жүзүндөгү тапшырмаларды: «жашыл-шарикти алып кел», «бут кийиминди шкапка кой», «кызыл гүлгө суу куй» ж.б. түшүнүүгө жана аткарууга үйрөтүү. Бардык балдардын кайрылган чоң кишинин сөзүн угуу жана түшүнүү жөндөмдүүлүгүн өстүрүү; буюмдарды байкоодо, оюнчуктарды жана сүрөттөрдү кароодо көңүл топтоого көнүктүрүү.

Кептик үндүк маданиятына тарбиялоо

Балдарды суроо берүү, илептүү сүйлөө демдерине ээ болууга даярдоо.

Балдардын ачык, түшүнүктүү, шашпай жана бекем сүйлөөлөрүнө көңүл буру. Сүйлөөдө үн тууроочу сөздөрдү пайдалануу, балдарды аларды аркыл бийиктикте жана ылдамдыкта, үндүү жана үнсүз тыбыштарды (м, н, ц, п, б, т, д, э, г, ф, в) туура айтууга көнүктүрүү.

Сүйлөө ылдамдыгын калыптандыруу; ооз аркылуу дем чыгарууну жана созууну калыптандыруу.

Үндөрдү айтууну этаптар менен жүзөгө ашыруу:

- балдарды өз-өзүнчө тыбыштарды айтууга үйрөтүү;
- татаал эмес үн тууроочу сөздөрдү айтуу;

- үнсүз тыбыштар менен (му-му, тук-тук, динь-динь) баштоону үйрөтүү;
- сүйлөө тилинин кемчиликтерин ондоо;
- сөздүн курамында жөнөкөй уңгулук түзүмдөгү тыбыштарды айтууга үйрөтүү;
- ушул тыбыш кошулган сөздү баарлашууда колдонуу менен тыбыштын айтылышын бышыктап үйрөнүү.

Сөздүк менен иштөө боюнча:

Балдардын сөз байлыгын байытуу.

Кепке нерселердин (кийим-кече, идиш-аяк. эмерек, оюнчуктар) аталышын билдирген ат атоочторду киргизүү. Өсүмдүктөрдүн (бак-дарак, чөп, гүлдөр) аталышын кошуу. Жашылчалардын (сабиз, капуста, помидор, бадыран), жемиштердин (алма, алмурут, алча, апелсин, лимон) аталышын кепке аралаштыруу.

Сөздүктөрүнө төмөнкү аталыштарды киргизүү;

- үй канаттууларын (короз, тоок, өрдөк) жана алардын балдарынын (жөжө, балапан);
- үй айбанаттарын (ат, уй, ит, мышык) жана алардын балдарынын (кулун, музоо, күчүк, мыймай).

Кепке буюмдардын аракеттерин билдирген баяндоочторду (жуу, тазалоо, кайнатуу, даярдоо, үтүктөө, дарылоо, коюу, отургузуу) колдонуу. Кептеги нерселердин белгилерин (чоң, кичине, кызыл, сары, жашыл, көк, ак, кара, муздак, ысык, тагтуу, кычкыл, тоголок) билдирген атоочтор менен байытуу. Убакыт аталыштарын (кечээ, бүгүн, эртең, алыс, жакын, жапыз, бийик) түшүнүү жана айтуу.

Кептин грамматикалык курулушун калыптандыруу

Балдарды зат атоочторду көптүк түрдө, ат атоочтор менен зат атоочтордун жак жана сан, жөндөмөлөрдө туура ээрчишин сактоо менен колдонууга үйрөтүү; зат атоочторду байламталар менен туура пайдаланууга үйрөтүү; баяндоочторду өткөн жана келер чакта туура колдонууга үйрөтүү.

Кепти өнүктүрүү боюнча сабактарда турмуштук кырдаалдарды сүрөттөөдө сүйлөмдөрдү грамматикалык жактан туура түзүүгө

үйрөтүү (мисалы, «Үрбө күчүк – чымчыктарды чочутпа», «Асан алма жеди» ж.б.).

Байланыштуу кепти өнүктүрүү

Балдарда ырларды, жамактарды; анча чоң эмес тексттерди кайталап айта билүүнү өнүктүрүү. Баштан өткөн окуяларды айтып берүүгө үйрөтүү.

Сөз өстүрүү жана көркөм адабият менен тааныштырууда: балдарда көркөм чыгармалардын мазмуунуна, китептердин сүрөт жасалгаларына карата сезимталдыкты жана кызыгууну өнүктүрүү. Балдарды мурда уккан, азыр кабыл алынып жаткан суроолорго жооп берүүгө үйрөтүү, тарбиялоо.

Чоң кишилерге, тең курбуларына суроо берүүгө ынтызарлантуу; оюнчуктар, сүрөттө тартылган нерселер тууралуу пикирин айтууга көнүктүрүү. Балдарды лакап менен (3-5 сөздөн турган) сүйлөөгө ынтызарлантуу. Окуяларды анча чоң эмес ырларды айтып берүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү. Тексти көрсөтүүсүз угууга көнүктүрүү. Каармандардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, алардын аракеттерин кыймыл менен көрсөтүү жана аларга кеп жүзүндө мүнөздөмө берүү, үндөрүн тууроо. Кунт коюп уга билүүлөрүн жана анча чоң эмес ырларды, жомокторду, аңгемелерди кайталап берүүлөрүн калыптандыруу.

Суроолор боюнча байланыштуу сүйлөп берүүгө үйрөтүү. Балдарды тексттин мазмунун түшүнүүгө жана чыгармадагы аракеттердин өнүгүшүн байкап турууга, каармандарын эстеп калууга, контрасту образдарды түшүнүүгө үйрөтүү керек.

Ырлардын жай мээримдүү илебин сезимталдык менен кабыл алууга, көңүлдүү оюндуу ырларды кыймылдары менен коштоого ж.б. өркүндөтүүгө көңүл буруу. Мисалы, мүйүздүү эчкинин («Беке, Меке, Кеке жана мүйүздүү Теке» Т.Кожомбердиев), мышыктын жана чычкандын (кыргыз эл жомогу «Мышык-чычкан») алардын образдарын чагылдырууга үйрөтүү.

Тарбиячынын артынан кубанычты, каармандарга боор тартууну көрсөтүү жана оюн аракеттерин аткаруу аркылуу ырларды түшүнүүгө, жаттап калууга үйрөтүү.

Экинчи кенже группада балдардын сөзүн өстүрүү, сөздүн тыбыштык маданиятын тарбиялоо боюнча төмөнкүдөй милдеттер каралат

Балдарды бардык үндүү а, э, и, о, ө, у, ү, ы жана үнсүз тыбыштарды – б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ш, ү, ч, - (артикуляциялык көнүгүүлөр аркылуу, тыбыштардын сөздө, кепти айтылыш боюнча) туура айтууга көнүктүрүү. Артикуляциялык аппаратын өнүктүрүү жана аны шыбыштуу тыбыштарды тура айтууга даярдоо. «Тыбыш», «тыбыштар» «сөз» деген терминдер менен тааныштыруу.

Сөздүк иштер

Сөздөрдүн угулушуна көңүл буруу менен аларды даана так айта алуусун калыптандыруу, сөздөрдөгү айрым тыбыштарды угуп, угуу жөндөмүн өнүктүрүү. Сабак учурунда жана күндөлүк пикирлешүүдө жетишерлик деңгээлде катуу жооп берүү; шашпай, интонацияны туура колдонуп, аба демин туура чыгаруу аркылуу сөздөрдү айтуу. «Сөз» деген термин менен тааныштыруу.

Чөйрө тууралуу маалыматынын кеңейишине байланыштуу балдардын сөз корун кеңейтүү. Балдардын сөздүгүнө нерсенин сапатын жана белгилерин (көлөмүн, формасын, түсүн) туюндуруучу сөздөрдү киргизүү.

Сүрөттөрдү, оюнчуктарды, үй тиричилигинде колдонулган нерселерди карап чыгууда ар бир кубулушту, нерсени, алардын сапатын жана белгилерин туура атоого үйрөтүү.

Жалпыланган сөздөрдүн (оюнчуктар, кийим, идиш-аяк, эмерек, жаныбарлар, өсүмдүктөр) колдонулушун жана түшүнүгүн калыптандыруу, дидактикалык оюндар аркылуу бекемдөө.

Балдардын сөздүгүн активдештирүү жана байытуу. Өтүлгөн материалдарды дидактикалык оюндар аркылуу – «Ким эмне аткарып жатат?», «Ашпозчу эмне жасап жатат?», «Дарыгер эмне кылып жатат?» - «Музоо кантип үн салат? ж.б. көнүгүлөр аркылуу бышыктоо.

Сөздүн грамматикалык түзүлүшүн калыптандыруу боюнча

Тааныш нерселердин жана оюнчуктардын аталыштарын татаал формага салып грамматикалык түрдө туура өзгөртө билүүгө (кутуча, китепче) балдарды үйрөтүү.

Нерселер жана сүрөттөр менен ойноо процессинде сөздөрдү сан, жак, жөндөмө боюнча туура байланыштыра билүүгө түшүнүү жана колдоно билүүгө көнүктүрүү. Жаныбарлардын жана алардын балдарынын аталыштарын жекелик жана көптүк санда оюнчуктар менен сүрөттөргө дал келтире алууга үйрөтүү. Кепте аларды туура айтып колдонуу (козу-козулар, кулун-кулундар). Тарбиячынын образдуу кебин уга билүүгө, түшүнүүгө жана кайра айтып берүүгө, анын суроолоруна жооп берүүгө, жакшы тааныш жомокторун жана кыска аңгемелерди айтып берүүгө; сүрөттүн мазмуну боюнча суроолорго жооп берүүгө жана оюнчуктарды сүрөттөө аркылуу кыска баян (2-чи сүйлөм) түзө алууга үйрөтүү. Жыл мезгилдери тууралуу сүйлөшүүлөргө активдүү катышуу (жылына төрт жолу). Мультфильмдердин, грамжазуулардын фрагменттерин айтып берүү.

Иллюстрациялык материалдарды көрсөтпөй, бирок персонаждардын кыймыл-аракеттерин, алардын мүнөздүү сапаттарын, эмоцияларын, репликаларын кыскартып, бөлүп-бөлүп көрсөтүү аркылуу тексттерди угуусун активдештирүү, бул программалык чыгармаларды драмалаштырууга балдарды катыштыруу.

Оюн-зооктордо, бош учурларда балдарды кепке аралашуусун активдештирүү. Сабактын сюжетинен алган таасирлерин өз алдынча ойноодо колдонуу.

Балдардын кеп маданиятын тарбиялоо. Балдардын кептик алакасынын маданиятын тарбиялоону эмоционалдуу түрдө: учурашуу, ыраазычылык билдирүү, коштошо билүү жөндөмүн өнүктүрүү аркылуу ишке ашыруу. Бул учурда ымдоо, жаңсоо, көз карашы аркылуу сүйлөшүп жаткан адамга көңүл буруу.

Экинчи группанын балдарынын сөзүн өстүрүү жана көркөм адабият менен тааныштыруу

Жомокторду, аңгемелерди, ырларды ж.б. көркөм чыгармаларды уга билүүгө кызыгуусун жана эмоционалдуу кабыл алуусун

тарбиялоо. Персонаждардын кыймыл-аракетинин өнүгүшүнө көз салуу. Татаал эмес жомоктордун, аңгемелердин маңызын жоготпой кайра айтып берүү жөндөмүн, улуулар менен чогуу айтып берүүгө катышуусун, көркөм тексттин айрым фразаларын алардын артынан кайталоо жөндөмүн өнүктүрүү. Кыска ырларды эмоционалдуу, так айтып берүүгө үйрөтүү.

Сөз өстүрүүдө кенже топтордон баштап күн бою жана көркөм кептик сабактарда кичи фольклорду, жаратылыш менен тааныштыруу, коомдук түшүнүктөрүн калыптандыруу, дене тарбия, сүрөт сабактарында, сейилде, өз алдынча иштөө процессинде, үй-бүлөдө балдардын кебин өнүктүрүү жана нравалык –эстетикалык көз карашын калыптандыруу максатында көркөм адабияттарды колдонуу, окуп берүү, айттыруу, көркөм окуу ыкмаларын пайдалануу зарыл.

Ортонку группаларда баланын сөзүн өстүрүү жана сөздүн үн маданиятын тарбиялоо

Балдардын с, з, ц, ү, ж, ч, л, р тыбыштарын туура айтуусун тактоо жана бекемдөө. Эне тилдеги бардык тыбыштарды туура айтууга, дикцияны жакшыртууга, үн аппаратын өнүктүрүүгө, фонематикалык кабыл алууга, артикуляциялык көнүгүү менен тыбыштарды айтууга үйрөтүү. Тыбыштарды муун менен так айтууга көнүктүрүү.

«Сөз», «тыбыш» терминдери менен тааныштырууну улантуу, т.а. бул сөздөрдү түшүнүүгө жана көнүгүү учурунда, сүйлөшмө оюндарында пайдаланууга үйрөтүү. Сөз тыбыштан кураларын, сөздөгү тыбыштар ирети менен айтылаарын үйрөтүү керек.

Тыбыштардын созулмалуулугуна көңүл буруу (кыскабы же созулмабы).

Угуп жатканда үнсүз тыбыштардын каткалаң же жумшак экенин айырмалоого, сөздөгү биринчи тыбышты аныктоого жана так айтууга, берилген тыбыш менен бир сөздү айтууга, сөздөгү тыбышты үн менен айырмалоого үйрөтүү.

Балдарды сүйлөшүү учурунда (сөздү адабий тилдин нормасынын чегинде айтууга) кеп маданиятын сактоосун улантууну өнүктүрүү. Чоңдор менен сүйлөшкөндө урмат көрсөтүп өтүнүч менен кайрылууга, меймандарга салам айтып ордуна өткөрүп, сыйлоого, ыраазычылык билдирүүгө үйрөтүү, тарбиялоо.

Сөздүн грамматикалык түзүлүшүн калыптандыруу

Балдарды сүйлөмдү ар кандай түрлөрүн (жөнөкөй, татаал) пайдаланууга, аларды чоңдордун жардамы менен, андан кийин өз алдынча түзүүгө түрткү берүү. Күндөлүк турмушта колдонулуп жүргөн сөздөрдүн грамматикалык жактан туура өзгөрүлүшүн үйрөтүү, айрым татаал формаларды жаратуу: зат атоочтун табыш жөндөмөсүндөгү көптүк түрүн ж.б. Этиштин буйрук ыңгайын тактоо (тарт, ырда, жүгүр), формасын бекемдөө. Сөз тизмектери түшүнүүгө жана сүйлөм курууга туура болгудай кылып түзүүгө үйрөтүү.

Балдарга айрым жаныбарлардын жеке жана көптүк түрүндөгү аталышын үйрөтүү, түшүндүрүү. Сөз жасоонун ар кандай ыкмаларына көңүл буруу (шекер салгыч, нан салгыч, май салгыч).

Сөздүк иш боюнча

Бул куракта балдарды сөздү туура түшүнүүсүнө, аларды мааниси боюнча так колдонуусуна көңүл буруу. Активдүү сөздүктү кеңейтүү.

Буюмдарды салыштырууда олуттуу белгилерин жана айырмаларын аныктоого үйрөтүү. Буюмдар жана курчаган чөйрөнүн кубулуштары жөнүндө баланын билимдерин тереңдетүүнүн негизинде сапатты, кыймыл-аракетти түшүндүргөн сөздөрдү активдештирүү керек.

Көлөмдүү (чоң-кичине, узун-кыска), түстү (ак-кара) түшүндүрүү үчүн антонимдерди колдонууга үйрөтүү.

Ар кандай түшүнүктөрдү камтыган сөздөрдү түшүнүү жана колдонуу боюнча машыгууларын өнүктүрүүнү улантуу керек. Жалпылоочу сөздөрдү (оюнчуктар, идиштер, эмерек, кийим, жемиш) үйрөтүү, активдүү колдонууга шарт түзүү. Сөздүн маанилик мүнөздөмөсүн тактоо (синонимдер: жакшы-дурус-түзүк, антонимдер: кең-кууш).

Байланыш кебин өнүктүрүүдө

Балдарды өздөрү билген жана сабакта окулган чакан жомокторду жана аңгемелерди айтып берүүсүнө үйрөтүү.

Чондордун жардамы менен картинанын мазмуну боюнча чакан аңгеме түзүү жөндөмүн өнүктүрүү.

Оюнчук жөнүндө аңгеме түзүүгө: оюнчуктун сапатын жана мүнөздүү белгилерин баяндоого үйрөтүү.

Балдарды жыл мезгилдери, балаты майрамы, парка саякат жасоо жөнүндө аңгемелешүүгө активдүү катышуусун камсыз кылуу керек. Сабактын мазмуну аркылуу балдардын өз алдынча, демилгелүү оюндарын байытуу керек. (сүйлөшүү диалогдорун, эмоцияларды, персонаждардын тышкы көрүнүштөрүнүн мүнөздөмөсү аркылуу жаңы сюжетти киргизүү).

Окуп жана кайта айтып берүүгө үйрөтүүдө, көркөм чыгарманы эмоционалдык кабыл алууга, автордук интонацияны: жомоктун жана аңгеменин жанрын, ыр жана кара сөз тексттерин айырмалоого, эстетикалык жактан кабыл алууга, курчап турган чөйрөнү көркөм текст менен салыштырууга үйрөтүү, ошондой эле катышуучулардын оң жана терс сапаттарын таанууга, каармандардын иш-аракеттерин баалоого, сюжеттин мазмунун бузбай сактоого, каармандардын мүнөзүн берүүгө үйрөтүү.

Жогорку группанын балдарын каармандардын иш аракетин баалай билүүгө, көркөм адабиятка кызыгууга, адабий тилдин айрым бир өзгөчөлүктөрүн байкоого, сюжеттин өнүгүшүнүн өздөштүрүү жөндөмдүүлүгүнө тарбиялоо.

Бірды көркөм окууга, андагы интонация, логикалык тыным, басымды туура коюуга, мазмунга карата өз пикирин билдирүүгө үйрөтүү.

Көркөм-сөздүк аткаруучулук жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу: аткаруудагы эмоционалдуулугу, мазмунга, каармандарга карата өз пикирин билдирүүсү.

Жөндөмдүүлүгүн арттыруу, уйкаштыктагы сөздөрдү, эпитеттерди, антонимдерди, синонимдерди ойлоп табуу, чондордун аңгемесин улантуу, өз сюжетин ойдон чыгаруу.

Окуу жана айтып берүү

Көркөм чыгармадан алынган үзүндүнүн эмоционалдык-образдык мазмунун түшүнүүгө, көркөм чыгармалардын мазмунун эмоционалдуу кабыл алууга, баяндоонун мүнөзүн сезе билүүгө, каармандардын иш-аракетин баалоого, алардын тескери жана оң

сапаттарын көрө билүүгө, көркөм окуу, кайра айтып берүү боюнча балдарды тилдин образдуулугун бере билүүгө, ырдын мазмунуна карата өз пикирин айтууга, кайра айтып берүүгө, чыгармачылык менен айтууга үйрөнүшөт.

Жогорку тайпада окуунун жана сабаттуулуктун негиздерине үйрөтүү боюнча ар кандай тыбыштык түзүлүштөгү сөздөргө (үчтыбыштуу: мал, тал, жан, там; төрттыбыштуу: алма, така, бака, чака; бештыбыштуу: кашык, тумак, кулак, мышык) тыбыштык талдоо жүргүзө билүү жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу.

Тыбыштык талдоо боюнча көнүктүрүүнүн мазмунуна төмөндөгүлөр кирет:

- бир мезгилде ар бир тыбышты бөлүү менен ар бир сөздү кошуп айтуу (үндүн күчү менен үнсүз тыбыштарды; үндүүлөрдү созуп айтуу менен);

- сөздөгү ар бир тыбышты фишка менен билгилөө жана мүнөздөө, атоо: үндү (кызыл фишка), каткалаң үнсүз (көк фишка) жумшак үнсүз (жашыл фишка);

- түшүнүктү киргизүү: үндүү тыбыштар созулуп айтылат, тоскоолдуктарга учурабайт; үнсүз тыбыштар кыска айтылат, тыбыштарды айтууда тоскоолдуктарга учурайт, муун учурабайт;

- алгач шарттуу фишкалар менен андан кийин тамгалар менен ар бир тыбышты клетка-«үйлөрдө» белгилөө;

- сөздөрдү фишкалар менен, андан соң фишкалар жана тамгалар, акырында тамгалар менен гана окуу;

- клеткалар боюнча указканын кыймылы менен бир мезгилде окууну айкалыштыруу, фишка жана тамгалар менен окуу;

- жогорудагы айтылган ар кандай түзүлүштөгү сөздөр менен бөбөктүн өз алдынча окуусуна мүмкүндүк берүү.

Алфавиттеги басма тамгаларды төмөнкүдөй жолдор менен тааныштыруу керек:

- сөздөргө тыбыштык талдоо тамга жана фишкалар схемасында алгач үндүүлөрдү, андан соң үнсүздөрдү көрсөтүү. Сөздөрдү окууну фишкалар жана тамгалар аркылуу ишке ашыруу;

- акырындык менен фишкаларды басма тамгалар менен алмаштыруу;

Материалды билдирген сөздөрдү пайдаланууга үйрөтүү: жыгач, темир, пластмасса, айнек.

Элдик костюмдардын элементтерин билдирген сөздөрдү кыргыз жана орус тилдеринен активдүү сөздүккө киргизүү, алардын пайдаланышын жана келип чыккан тарыхын түшүндүрүү. Табышмактык образдуу сүйлөгөн сөздөрдү түшүнүүгө үйрөтүү.

Балдардын сөзгө көңүл коюуусун жана кызыгууну өнүктүрүү. Аларды буюмдарды салыштырууга жана орчундуу белгилерин бөлүүгө жана туура атоого үйрөтүү, сөздүктү сапаттардын так аталыштары менен байытуу (материал, түрү, түсү, өлчөмү).

Балдардын байытуучу сөздөрдү туура түшүнүүсүн жана пайдаланылышына көңүл буруу, аларды сүйлөө кебинде пайдаланууну жигердештирүү.

Сүйлөмдөрдө, тексттерде (аңгемелерде) мааниси боюнча жакын жана карама-каршы (синонимдерди жана антонимдерди) айырмалоого үйрөтүү. Балдар колдонгон сөздөрдүн маңызын туура түшүнүшүнө көңүл буруу.

Балдарга бир эле сөздүн ар кандай маани берерин конкреттүү мисалдар аркылуу тааныштыруу. Сөздөрдү мааниси боюнча туура пайдалануу көндүмдөрүн калыптандыруу. Түзүлгөн кырдаалга туура келген таамай сөздөрдү тандоо: макал-лакаптардагы, жаңылмачтардагы сөздөрдүн өтмө маанисин туура түшүндүрүү.

Тыбыш-тамгалык жана сөздүн муундук талдоосун жана символикалык белгини өздөштүрүүгө тапшырмаларды колдонуу: «Бир» сөз башка сөзгө кантип айланат»; «Сөздүн аягын айт»; «Айтылышы боюнча сөздөр эмнеси менен айырмаланат?»; «Сөздөрдү көрсөтүлгөн тартипте кайра түзгүлө»; «Сөз пайда болушу үчүн кайсы муунду кошу керек?»; «Сөздөрдүн чыгышын салыштыруу»; «Сөздө кайсы сөз катылган»; «Сөздү кошкула»; «Белгилүү үн менен сөздү пайдаланып, суроого жооп бер» ж.б.

Байланыштуу кепти өнүктүрүүдө адабий чыгармалардагы сөздөрдү бири-бирине байланыштырып, ырааттуу жана көркөмдөп кайталап айтып берүү (жомоктор, аңгемелер), тарбиячынынын суроосун колдонбостон сүйлөшүп жаткан адамдардын диалогун, персонаждардын мүнөздөмөсүн айтып берүүгө тарбиялоо.

Сүрөт боюнча сүрөттөөчү же сюжеттик аңгемелерди айтып берүү (сүрөттөрдүн сериясы боюнча) жана окуяларды сүрөттөөдө

- баш жана кичине тамгалар менен тааныштыруу: аларды ажырата, салыштыра, предметтештире билүү («А» тамгасы – бул «дарбаза», «а» тамгасы бул – «кружка», «куйрукча») ж.б.;

- көрүү-кыймылдаткыч координациясын өнүктүрүү, тамгаларды (мозаикалардан чыгаруу, пластилинден жасоо, зымдан, жиптен ж.б.) аркылуу манжаларын көнүктүрүү;

- көрүү эс-тутумун жана көрүү-мейкиндиктик ориентациясын өнүктүрүү (берилген тамгага байланыштуу предметтерди атоо, аны сөз башында, ортосунда жана аягында табуу).

Балдарга окуунун негиздерин үйрөтүүдөгүдөй программалык талаптарды эске алуу:

- үндүүлөр менен тааныштыруу, аларды кызыл түс менен боё: А, О, Э, У, Ы, Я, Е, Ё, Ю, И.;

- муундарды тез жана кошуп окуу;

- эреже киргизүү: эске тут, үндүү тыбыштар үндөн пайда болот, айтууда тоскоолдукка учурабайт, муунду түзөт. Үндүү тыбыштарды бекемдөө;

- үнсүз тыбыштар менен тааныштыруу, аларды көк түс менен боё: Б, В, Г, Д, Ж, З, Й, К, Л, М, Н, П, Р, С, Т, Ф, Х, Ц, Ш, Ү, Ч;

Ошондой эле үнсүз тыбыштарды бекемдөө боюнча предметтин аталышы башталган предметтин сүрөтү менен тамганы бириктирүүгө, ал эми муундардын түзүлүшүн бекемдөө үчүн үнсүз тамганы үндүү тамга менен бириктирип, муундарды окууга ($M+A=MA$, $T+A=TA$), үйрөтүү керек.

Бул курактагы балдар менен сөздөрдү түзүү боюнча да көнүгүлөр уюштурулат.

Муундарды окуу жана аларды сөз кылып бириктирүү. Үндүү жана үнсүз тыбыштарды бириктирүү, келип чыккан сөздөрдү окуу. Өз алдынча муундардан сөз түзүү жана окуу. Үнсүз тыбыш менен муунду бириктирүү менен окууну татаалдаштыруу, келип чыккан сөздөрдү окуу.

Жазууга үйрөтүүдө тарбиячы балдарды тамгалар менен тааныштырып, аларды тамганын элементи менен жазууга үйрөнүү боюнча иш алып барат. Эки колдун кыймылын координациялоону өнүктүрүүдө манжаларды жана бармактын координацияларына (майда предметтер менен манипуляциялоо, түйүү, тигүү, чаптоо, аппликация, сүрөт тартуу) жана колду жазууга көнүктүрүүчү атайын көнүгүүлөр аркылуу (оң колдун эки манжасы менен андан соң сол

кол аркылуу жипти түйүнчөк түйүн; майда предметтерди манжалар аркылуу тандап алуу, карандашты жана чыгырыкты берилген багытта айландыруу) балдарды машыктыруу көнүгүлөрү колдонулат.

Даярдоо группасы **Балдардын сөзүн өстүрүү**

Сөз өстүрүү боюнча педагогдун ишинин негизги мазмуну – балдардын оозеки сүйлөө кебин, айлана-чөйрөдөгүлөр менен кептик баарлашуу көндүмдөрүн калыптандыруу.

Сөздүн колдоосунда кыйла баалуулуктагы ойдун, элестетүүлөрдүн келип чыгышына жана бекемделишине жана аларды айкалыштырууга чыгармачылык жөндөмгө өбөлгө болуу, баланы эне тилинин бардык тилдик каражаттарын пайдаланууга жана өзүнүн оюн айлана-чөйрөдөгүлөр үчүн туура, түшүнүктүү айтууга үйрөтүү.

Бөлүктүн милдеттери:

- сүйлөө кебинин үндүк маданиятына тарбиялоо;
- тилдин грамматикалык түзүлүшүн калыптандыруу;
- сөздүк менен иштөө;
- байланыштуу кепти калыптандыруу (диалогдук жана монологдук);
- баарлашуу маданиятына тарбиялоо;
- сабаттуулукка жана жат жазуунун негиздерине окутуу;
- көркөм адабияттын чыгармалары менен тааныштыруу.

Сүйлөөнүн үндүк маданиятын тарбиялоодо балдарды так, туура, интонациясы менен көркөмдүү сүйлөөгө, «тышкы турум-турпаттын»: мимика, жаңсоо, пантомимика билүүгө үйрөтүү. Балдардын эне тилдин бардык тыбыштарын туура так көрсөтө, ачык дикцияга тарбиялоо.

Тыбыштар тобун с-з, с-ц, ш-ж, ч-ш, с-ш, з-ж, сь-, ш, л-р үн чыгарып айтканда жана угууда так айырмалоо, үндүн күчүн, тездигин жөнгө салуу. Балдардын төнкүдөй көндүмдөргө ээ болушуна өбөлгө түзүү:

- өзүнүн үнүнө басымды камсыз кылуу үчүн туура дем алуу;
- дикция менен тамгаларды таза, так, сөздөрдүн мүчөлөрүн

«жабыштырбастан» жана «жуптастан» айтуу;

- үндүн тонун жогорулатып же төмөндөтүп сүйлөө, акырын, жай, туура сүйлөө, «үн менен кайрылуу»;

алардын өткөн орду жана убактысын, ал окуяларга чейинки жана андан кийинки окуяларды ойлоп табуу.

Оюнчуктарды сүрөттөөдө композицияны жана көркөмдөп айтууну колдонуп, сюжеттик аңгемелерди, жомокторду түзө билүү, жомоктордун же аңгемелердин каармандарын сүрөттөө, мүнөздөмө берүү. Өз башынан өткөн жакшы билген жана таасир калтырган окуялардан аңгеме түзгөндү үйрөтүү.

Ойноо процессинде балдарды түшүндүрмө байланыштуу кепке үйрөтүү, көндүмдөрдү жана жөндөмдөрдү өнүктүрүү. Оюндарды уюштурууда (дидактикалык, столго коюучу-басылма, эрежелери менен эрежелүү оюндар) балдарды оюндардын аталыштарын, оюн элементтерин, оюнчуктарды ж.б. эрежелерди жана оюн аракеттерин, утуу жана утулуу шарттарын айта билүүгө үйрөтүү.

Балдарга ушундай түшүндүрүүлөрдү: кол эмгегинде (оюнчуктарды, колго жасалган буюмдарды жасоодо), көркөмөнөр ишмердигинде (балдардын ою боюнча жабыштырып жасоодо), конструкциялоо боюнча оюндарда, сабактарда үйрөтүү.

Балдарды кырдаалга ылайык же сунуш кылынган тема боюнча диалог түзүүгө үйрөтүү, суроо-жооптун интонациясын бере билүү.

Теңтуштарынын түшүндүрүүлөрүн мазмуну жана түзүлүшү боюнча (мазмунун берүүдө логикалуу ырааттуулугун сактоо) баалоо көндүмдөрүн калыптандыруу.

Сүйлөө кебинин эки – диалогдук жана монологдук түрүн өнүктүрүүнү улантуу. Балдардын сөздү эмоциялык кабыл алуусун өнүктүрүү, кыска билдирүүлөрдү түзүүгө, так жана көркөмдүү айтып берүүгө (адабий текстти кайра айтууда да, өз алдынча айтууда да) үйрөтүү.

Балдарда адабий чыгармаларды кайра айтып берүү көндүмдөрүн өнүктүрүү, композиция, көркөм сүйлөөнүн тилдик каражаттары тууралуу билимдерин бекемдөө. Адабий текстти мазмундуу, логикалуу жана ырааттуу, так жана көркөм айтууга үйрөтүү.

Сүйлөшүп жаткан адамдардын диалогун көркөм берүү (суроо-жооптун, кубаттоонун, таң калуунун, өтүнүчтүн интонациясын пайдалануу).

Сүрөт боюнча айтып берүүдө балдарды анын мазмунун сүрөттөөгө, сүрөттө тартылган кырдаал боюнча өз алдынча аңгеме түзүүгө жана сүрөттө тартылган кырдаалдан мурдагы жана кийинки окуяларды түзүүгө үйрөтүү керек.

- фразаны айтууда темпти тездетип же жай сүйлөө;
- өзүнүн сезимдерин билдирип үнгө көркөмдүк берип, туура интонация менен айтуу.

Балдарды тыбыштарды угуп айырмалоого жана айтууга (жумшак жана каткалаң) көнүктүрүү. Адабий тилдин орфоэпикалык нормаларына ылайык сөздөрдү туура айтууга үйрөтүү керек. Артикуляциялык жана үндүк аппараттарды бекемдөө жана өнүктүрүү боюнча:

- балдарды сөздөрдү жана фразаларды так жана түшүнүктүү айтууга үйрөтүү (дикцияны өркүндөтүү). Баарлашууда конкреттүү шарттарга ылайык үндүн күчүн жана бийиктигин, сөз сүйлөөнүн тездигин өзгөртө билүү көндүмдөрүн калыптандыруу;

- көркөмдүү сүйлөөнүн интонациялык каражаттарын туура пайдаланууга, үндүү, үнсүз, жумшак, каткалаң тыбыштардын айтылышын айырмалоого үйрөтүү.

Баланы окуу жылынын аягында адабий тилдин ченемдерине ылайык эне тилдин бардык тыбыштарын туура айттырууга жетишүү, өзүнүн жана башка адамдын сүйлөгөн сөзүнүн каталарын оңдоо көндүмдөрүн иштеп чыгуу.

Балдарды адабий тилдин ченемдерин сактоо менен так жана түшүнүктүү айтууга, үндүн күчүн, бийиктигин, тездигин өзгөртө билүүгө, айтылган сөздүн мазмунун, баарлашуу шарттарын эске алуу менен көркөмдүүлүктүн интонациялык каражаттарын туура пайдаланууга көнүктүрүүнү улантуу.

Балдарды таза сүйлөөгө, пайдалануу ченемдерин сактоого жана аңгемелешип жаткан адамдын жакшы маанайда түшүнүшүн камсыз кылууга үйрөтүү. Сөздүн техникалык тарабы да чоң ролду ойнойт: дикция, сөздөрдү так, толук айтуу. «Дикциялык тазалыкты» камсыз кылуу үчүн сүйлөө кебинин кээ бир дефектерин оңдоо зарыл:

- татаал тамгалардын айкалышына «такалбоо»;
- сөздөрдүн жана фразалардын аяктарын «бириктирбөө»;
- айрым тамгаларды жана сөздөрдү «жуппоо». Көркөмдүү жана жеңил сүйлөй билүүгө үйрөнүү үчүн машыгуу керек. Силерге жардамга жаңылмачтар келет. Бул кичинекей тексттерди айтуу «кыйын», сөздөрдүн максималдуу санын камтыйт, бирок көп жолу кайталоо менен силер айтуунун «тазалыгына» жетишесиңер.

Айтылган сөздөрдү, сунуштарды баалай билүү, өзүнүн жана башка бирөөнүн сүйлөгөн сөзүндөгү лексикалык каталарды ондой билүү көндүмдөрүн иштеп чыгуу. Сүйлөмдөрдөгү, тексттеги синонимдерди жана антонимдерди таба билүүгө жана аларды берилген сөздөргө айкалыштарга билүүгө үйрөтүү.

Сөздүк менен иштөөдө сөздөрдүн запасын буюмдардын аталыштары, алардын сапаты, колдонулушу менен кеңейтүү керек. Балдардын сөздүгүн байытуу, буюмдардын сапаттарын, белгилерин белгилөөдө маңызы боюнча ылайыктуу келген сөздөрдү пайдаланууга үйрөтүү аркылуу иш жүзүнө ашат.

Балдарды мааниси көптү билдирген сөздөр менен тааныштыруу. Сөздөрдүн маанисин түшүндүрүүгө үйрөтүү: «Бул сөздөр эмнени билдиргенин айтып бер. Аларды колдонуп сүйлөм түз» ж.б.

Балдардын сүйлөө кебинин морфологиялык жана синтаксистик жагын калыптандыруу. Тилди грамматикалык түрлөр жана конструкциялар менен байытуу, аларды баарлашуунун ар кандай түрлөрүндө жигердештирүү. Өзүнүн жана бирөөнүн сүйлөгөн сөзүнө сынпикир мамилеге тарбиялоо, туура сүйлөөгө умтулуу, кээ бир грамматикалык түрлөр менен тааныштыруу.

Сүйлөмдөрдө сөздөрдү туура өзгөртүүгө жана байланыштырууга көндүмдөрдү бекемдөө, балдарды зат атоочтордун, сын атоочтордун, этиштин татаал грамматикалык түрлөрүн түзүүгө көнүктүрүү.

Жаныбарлардын, буюмдардын, идиш-аяктардын аталыштарын, кесиби боюнча адамдардын аттарын, бир уңгулуу сөздөрдү түзүүгө үйрөтүү. Сүйлөө кебинде татаал сүйлөмдөрдү активдүү пайдалануу.

Атайын оюндарда жана грамматикалык мазмундагы көнүгүүлөрдө балдар алган билимдерди жана көндүмдөрдү бекемдөө. Ар кандай грамматикалык түрлөрдү жана конструкцияларды пайдаланууга үйрөтүү, бир эле нерсе тууралуу ар кандай айтуу: ыңгайлуу, ыңгайлуураак; бутумдун астын караган жокмун, ошондуктан суу өтүп кетти, суу болдум ж.б. Сөздөрдүн кээ бир түрлөрүнүн түзүлүшү жөнүндө билимдерди берүү (мисалы, каалоо деген сөз биз бир адам же көп адам жөнүндө сөз кылганыбызга жараша өзгөрөт; каалайм-каалабайбыз). Сөздүн маанисин сүрөттөө боюнча тектеш сөздөрдү түзүүгө үйрөтүү (кичинекей-жаш, токой-токойчо, токойду караган адам – токойчу – кайтаруучу).

Балдарды пейзаждык сүрөттөр боюнча аңгеме түзүүгө, андагы кырдаалды түшүнө билүүгө, ар кандай сүрөттөрдү салыштырууга, образдуу сөздөрдү жана айтууларды пайдаланууга үйрөтүү.

Балдарды оюнчуктардын топтому боюнча сюжеттик аңгемелерди түзүү, өзүнүн турмушунан жөнөкөй окуяларды жандуу байланыштырып, кызыктуу, ырааттуу сүрөттөп айтып берүүгө, өзүнүн тажрыйбасы боюнча аңгеме кура билүүсүн өнүктүрүү.

Балдарда өз алдынча оозеки айтып берүү көндүмдөрүн жана жөндөмдөрүн өнүктүрүү, аларды аңгеменин мазмунун ойлоп чыгарууну жана тийиштүү түрүн табууга үйрөтүү. Өздөрү ойлоп чыгарган аңгемелердин ар кандай варианттарын пайдалануу, аңгеменин уландысын же аягын ойлоп табуу; тарбиячы сунуш кылган тема, план боюнча аңгеме же жомокту түзүү, өз алдынча тандаган темага аңгеме же жомокту ойлоп табуусун өркүндөтүү.

Өз алдынча сөздүгүн өстүрүүгө болгон кызыгуусун арттыруу, аңгеме, жомок, ыр чыгарууну кубаттоо, балдардын чыгармаларындагы көркөмдүүлүк каражаттарын пайдаланылышына көңүлдү буруу.

Кандайдыр - бир өзгөчө белгилер боюнча жыл мезгилин аныктоого үйрөтүү. Кыска аңгемелерди түздүрүү. Ырлардагы жана прозадагы жаратылыштын сүрөттөөлөрүн жылдын белгилүү-бир мезгили менен салыштыруу. Балдарды кунт коюп угууга, мазмунун эстөөгө, кайра айтууга, ой жүгүртүп өзүнүн жомокторун ойлоп чыгарууга үйрөтүү.

Сабаттуулуктун жана жазуунун негиздери боюнча балдарды сөздүн тыбыштык түзүлүшүнө анализ жүргүзүү көндүмдөрүн калыптандыруу, айтылган тыбыштардын санын мүнөздөө, сөздөгү басым жасалган жерди аныктоо жана тийиштүү терминдерди туура пайдаланууга тарбиялоо каралат.

Балдарда үндү кабыл алып угууну өнүктүрүү, үндүк талдоого үйрөтүү. Балдарды сөздөрдүн үндүк курамына көңүлүн буруу, тамгалар менен тааныштыруу.

Балдарды басма жана баш тамгалар менен жазууга үйрөтүү. Эки колдун, манжалардын координацияланган кыймылдарын иштеп чыгуу үчүн көңүгүүлөрдү аткаруу; өз колунун кыймылдары менен эркин жана кысылбай пайдалан билүү көндүмдөрүн иштеп чыгуу:

- колдун кыймылдарынын майда моторикасын жана координациясын өнүктүрүү;

Айтылган сөздүн грамматикалык тууралыгы жөнүндө суроолорду берүүгө үйрөтүү.

Сүйлөө кебинде жалпылоочу маанидеги сөздөрдү тандап жана колдоно билүүгө үйрөтүү. Баланын сөз байлыгын антонимдер менен байытуу: Мисалы. дидактикалык оюн «Тескерисинче».

Балдарды логикалуу каталарды байкоого жана буюмдарды туура салыштырууга жана салыштыруу туура болгонун аныктоого үйрөтүү. «Катаны тап» деген сүйлөмдү кантип түзүү керектигин түшүндүрүү. Балдарды уңгулаш сөздөрдү табууга көнүктүрүү. Уңгулаш сөздөрдүн жалпы уңгусу жөнүндө түшүнүк берүү.

Тилдин грамматикалык түзүлүшүн калыптандыруу боюнча:

- айтып берүүнүн ар кандай түрлөрүндө татаал сүйлөмдөрдү бекемдөөгө жана пайдаланууга өбөлгө түзүү, активдүү сөздүккө кирген бардык сөздөрдү грамматикалык жактан туура өзгөртүү;

- зат атоочту сын атооч жана сан атооч менен айкалыштырып аздык, көптүк санда, жөндөмөлөрдө түзүүнү калыптандыруу. Зат атоочтордун ар кандай түрлөрүндө алардын мүчөлөрүнө көңүл буруу;

- балдарды тааныш сөздөрдүн татаал түрлөрүн колдонууга көнүктүрүү;

- грамматикалык каталарга сын мамилени тарбиялоо, сүйлөө кебинин тазалыгына жана тууралыгына умтулуу боюнча көнүгүүлөрдү пайдалануу. Бир эле объектини атоо үчүн сөздөрдүн ар кандай түрлөрүн пайдаланууга үйрөтүү (коён, коёnum, коёнек), кесиптердин аталыштарын түзүү (куруу-куруучу, окуу-окутуучу, сатуу-сатуучу). Тааныш эмес сөздөрдүн маңызы жөнүндө болжолдой билүү көндүмүн өнүктүрүү.

Логикалык ой-жүгүртүүнү өнүктүрүү, балдарды макал-лакаптардын маанисин түшүнүүгө жана түшүндүрүп берүүгө, ошондой эле өзүнүн сөзүндө пайдаланууга үйрөтүү: «Эмне үчүн ушинтип айтышат?», «Кандай учурларда бул же тигил макал-лакапты пайдаланса болот» ж.б.

Карама-каршы маанидеги (антонимдер) сөздөрдү, окшош маанидеги (синонимдер) – бул ар кандай айтылган жана жазылган, бирок мааниси боюнча жакын бир эле нерсени билдирген сөздөрдү тандоо көндүмдөрүн өнүктүрүү. Бир-эки сөз гана болбостон, сөздөрдүн чынжырчалары, катары болушу мүмкүн: кыска, так, ток этер жери, саз, бороон, борошо, алай-дүлөй.

- кагаздын бетинде багыт ала билүүгө көнүктүрүү;
- көз менен кабыл алуу;
- кунт коюп каалоосу менен кароо;
- логикалык жана көрсөтмөлүү-образдуу ой-жүгүртүү;
- элестетүү,

Фонематикалык угууну өркүндөтүү, сүйлөм жөнүндө түшүнүктү калыптандыруу, сүйлөмдү сөздөргө, сөздөрдү муундарга жана тыбыштарга бөлүүгө, 2-4 сөздөн жана 2-3 муундан турган сүйлөмдөрдү түзүүгө үйрөтүү.

Балдарды эне тилиндеги бардык тамгалар менен тааныштыруу, сөздөрдүн тыбыштык талдоосун жүргүзүү көндүмүн бекемдөө, муундап жана чогуу окууну калыптандыруу, сүйлөмдү сөздөргө бөлүү.

Балдарды сүйлөм жана сөз менен тааныштыруу баланын «сүйлөм», «сөз» терминдеринин маанисин иш жүзүндө өздөштүрүүсүнө өбөлгө болот (грамматикалык терминдер берилбейт).

Балдарды угуу аркылуу аңгемедеги сүйлөмдөрдүн санын аныктоого үйрөтүү, алар төрттөн ашыкча болбошу керек. 2-4 сөздөн сүйлөмдү түзүүдө, ага сюжеттик жана предметтик сүрөттөрдүн, анын ичинде таратуучу сүрөттөрдү пайдалануу.

Тамгалардын элементтери болгон сызыктардын багытынын өзгөрүшү жөнүндө айтууга үйрөтүү жана квадраттын талаасында сызыктардын негизги типтерин тарттыруу. Тамгалардын бийиктигинин жана саптын туурасынын катышы жөнүндө, тамгалардын айрым бөлүктөрүнүн жана тамгалардын өзүнүн туурасы жөнүндө, тамгалардын башталышына чыкканда бийиктиги боюнча ар кандай чыгууну билүү көндүмдөрүн иштеп чыгуу. Бор менен доскада, альбомдо фломастер (кисть, карандаш) менен жазууга, тартууга үйрөтүү.

Муундар, сөздүн муундук түзүлүшү менен тааныштырууну улантуу. Сөздөргө тыбыштык талдоо боюнча ишти улантуу (4 тыбыштан турган сөздөрдү пайдалануу). Балдардын кептик угуусун өнүктүрүү, тыбыштык талдоого үйрөтүү. Балдардын көңүлүн сөздүн тыбыштык курамына буруу, тамгалар менен тааныштыруу: «Эмнени угуп жатабыз?», «Ким көбүрөөк?», «Тескерисинче» деген оюндарды аткартуу.

Балдарды үч-төрт сөздөн турган сүйлөмдөрдү сөздөргө ажыратууга жана аларды басма тамгалардан түзүүгө үйрөтүү.

Муунга бөлүп жана чогуу окуу көндүмүн өнүктүрүү, окулган сөздөрдүн маанисин түшүндүрүү.

Сууроо жана илеп белгиси менен тааныштыруу. Айтылышы жана мааниси боюнча сөздөрдү айырмалай билүүгө үйрөтүү, тыбыштык-тамгалык талдоо көндүмүн өнүктүрүү. Балдарды сөздөрдөгү тыбыштарды алмаштыруу менен өзгөртүүгө, жаңы сөздөрдү алууга үйрөтүү (нан-дан-сан-кан ж.б.).

Сөздөрдүн тыбыштык-тамгалык жана муундук талдоосун жана символикалуу белгилерди өздөштүрүүгө колдонулуучу тапшырмалар: «Бул сөздөгү биринчи тыбышты алмаштыр», «Сүрөттөрдү атагыла, бардык тыбыштарды так айт», «Бир сөз кантип экинчи сөзгө айланат?», «Сөздү бүтүр», «Айтылышы боюнча сөздөр эмнеси боюнча айырмаланат?», «Көрсөтүлгөн тартипте сөздөрдү кайра түз», «Сөз пайда болушу үчүн кандай муунду кошу керек?», «Айтылышы боюнча сөздөрдү салыштыргыла», «Мааниси боюнча окшош сөздөрдү тандагыла» деген темалар башка дидактикалык көнүгүүлөр уюштурулат.

Көркөм адабият

Даярдоо группасындагы балдарды көркөм адабиятты сүйө билүүгө тарбиялоо ишмердүүлүктөрү, ар кайсы жанрадагы чыгармаларды бүтүндөй кабыл алуу, алардын мазмунун эмоциялуу кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталат.

Бул курактагы балдардын жомоктордун, ангемелердин, ырлардын сулуулугун жана ыргактуулугун эмоциялуу-образдуу кабыл алуу жөндөмүн өнүктүрүү зарыл, сүрөттөлгөн окуялардын адеп-ахлактык маанисин түшүнүү, көркөм чыгарманын каармандарынын жасаган аракеттерин туура баалоого үйрөтүү керек. Балдарда ыр-күү угууга, көркөм адабияттын өзгөчөлүктөрү жөнүндө, анын кээ бир жанрлары, тилдеги образдуулуктун эң жөнөкөй элементтери, композиция жөнүндө баштапкы элестетүүлөрдү калыптандыруу. Балдарды чыгарманын мүнөзүн аныктоого, андагы көңүлдүн абалын, жалпы тонду түшүнүүгө жана сезүүгө, көркөм-билдирүүчү каражаттарды айырмалоого, ыргактуулугун, шаңын, поэзиялык ритмин баамдоого үйрөтүү. Балдардын жазуучулар жана акындар жөнүндө, элдик чыгармачылык, китептер жана сүрөттөр жөнүндө түшүнүктөрүн байытуу.

Балдардын кебин балдар адабиятынын жана фольклордун образдуу тили менен байытууга, ырларды көркөм окутууга жана жомокторду жана аңгемелерди кайра айтып берүүгө үйрөтүүдө, негизги ойлорду, ошол окуяларга жана каармандарга өзүнүн мамилесин айтып берүүгө тарбиялоо керек.

Көркөм айтып берүүнүн ар кандай каражаттарын табууга үйрөтүү: маанилик басымдар, эркин паузалар, интонациялар, - жаңсоолор, мимика.

Оозеки чыгармачылыкты өнүктүрүү, чыгармачылык ойду ишке ашырууда сөз каражаттарын өз алдынча табуу, ойду жана сезимдерди образдуу тил менен билдирүүгө тарбиялоо.

Окуу жана айтып берүү сабактарында балдарды жанрды жана адабий чыгарманын мүнөзүн түшүнүүгө, Ата-Мекенин сүйүүгө, ага сыймыктанууга, боорукерликке, жардам берүү жөндөмдүүлүктөрүнө, жеринин жартылышынын сулуулугуна, көркөмдүүлүгүнө суктанууга, эмгекке, эмгек адамдарын сыйлоого тарбиялоо. Мисалы,

Мисалы: «Жомок ойлоп табабыз!»

Максаты: Балдардын эске тутуу, кыялдануу жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүү, айта турган ойлорун пландаштырып, байланыштуу сүйлөмдөрдү түзүүгө үйрөтүү.

Каражат. Тигил же бул жомоктогу пейзаж буюмдар жана сюжеттик сүрөттөр.

Тарбиячы балдарга пейзажды көрсөтүп, кайсыл жомоктон экендигин анда эмнелер сүрөттөлөндүгүн байланыштуу айтып берүүнү тапшырат.

- Балдар ким айтат, бул сүрөттөгү көрүнүш кайсыл жомоктон?

- Эмне үчүн куштар тордун ичине камалып, бийигирек жерден көтөрүлүп уча алышты?

- Жакшылап жомоктогу окуяларды эстесеңер, эмне үчүн куштар алыс учуп кете алышпады? ж.б.

Жомоктогу айрым бир көрүнүштөрдү пайдаланып, балдар өткөн жомоктордогу окуяларды эсетешет, мазмунун иреттүү байланыштуу сүйлөп беришет. Ошондой эле окуяларга, каармандардын жүрүм-турумуна өз алдынча баа берүүгө, чыгармачылык менен жомоктун мазмунун айтып берүүгө үйрөнүшөт.

өздөштүрүүлөрүнө жардам берет. Эмоционалдуу уюштурулган сабак балдардын кызыгууларын, көңүл бурууларын, кабыл алууларын күчөтөт.

Ошентип туура, далилдүү тандалып алынган методикалык ыкмалар балдардын билимди түшүнүү менен кабыл алуусуна керектүү өбөлгөлөрдү, шарттарды түзөт, баланын сөздүгүн байытат, эне тилиндеги баардык тыбыштарды туура айтууга үйрөтөт, грамматикалык жактан туура сүйлөмдөрдү түзүп, байланыштуу кепти өркүндөтөт.

Балдар бакчасынын кенже группаларындагы балдардын эне-тилин өстүрүүдө жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык төмөнкүдөй методикалык ыкмалар колдонулат

Маданий үндүк тыбыштарды тарбиялоо боюнча

1. Аңгемелешүү.
2. Тарбиячынын кеп үлгүсү, балдарды тууратуу.
3. Тарбиячынын түшүндүрүүсү.
4. Балдардын жоопторун тактоо, жаңы сөздөрдү үйрөтүү, түшүндүрүү.
5. Сүрөттөрдү, оюнчуктарды, айлана-чөйрөдөгү көрүнүштөрдү пайдалануу.
6. Оюндар (тыбыштарды айттыруу жана аларды бекемдөө боюнча дидактикалык, кыймылдуу оюндар).
7. Жомокторду пайдалануу.
8. Оюндар (балдардын сүйлөө учурунда дем алуусун, үнүнүн күчүн, угуу сезимин өркүндөтүүчү дидактикалык оюндар)
9. Жекече иштер.

Сөздүк иш боюнча

1. Объектини көрсөтүү (оюнчук, тирүү объект, сүрөттөр, чөйрө).
2. Буюмдардын аталышы, сапаты жана касиеттери менен тааныштыруу.
3. Элдик ыкмаларды, оозеки элдик чыгармаларды пайдалануу.

«Жомоктогу окуялардын сүрөтүн тартып, айтып бер»

Максаты: Жомоктун мазмунун эстеп андагы каармандардын Балдардын кыялдануу, ой жүгүртүүлөрүн өркүндөтүү, тарткан сүрөттөрү менен жомоктун мазмунун айкалыштырып, байланыштуу сүйлөмдөрдү түзүүгө үйрөтүү.

Каражат: Ар кандай геометриялык фигуралар тартылган баракчаны ар бир балага берүү.

Тапшырма. Геометриялык фигураларга кошумча элементтерди тартып, ар бири өздөрү жактырган нерселердин, жаныбарлардын образдарын чагылдырышат. Сүрөттөрү боюнча жаныбарларды атап, алар жөнүндө байланыштуу сүйлөмдөрдү түзүп, сюжетти аягына чейин айтууга, каармандардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, образдарын берүүгө аракеттенишет.

Мисалы, «Жомок айтып бер»

«Кол кап» (орус эл жомогу) Негизги болуп сүйрү фигура алынат.

Максаты: Мурда уккан жомокторун эстеп, берилген символдорду пайдалануу аркылуу балдарды иреттүү, байланыштуу кылып жомоктун мазмунун айтып берүүгө, каармандарды туура атоого мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн чагылдырууга үйрөтүү.

Каражаттар: Таблица-схема

Кайталап айтып берүүнү, балдарга тааныш, жакшы көргөн жомокторунан баштоо керек (Мисалы: «Мунара»). Аюуну чагылдырган тегеректи кара менен боесо болот, себеби чыгармада аюу терс каармандарга кирет. Бул ыкманы өздөштүрүшкөндөн кийин балдар башка чыгармаларды да «схеманы» пайдаланышып иреттүү, байланыштуу айтып берүүлөрү жеңил болот.

«Жомокту тап»

Максаты: Балдарды татаал сүйлөмдөрдү грамматикалык жактан туура түзүүгө, каармандарды, алардын аракеттерин туура атоого кылган иштерине баа берүүгө, үй аркалуу балдардын байланыштуу кебин өркүндөтүү.

Каражаттар: Ар кандай жомоктордон алынган учурлардын сүрөттөлүшү

Ар кайсыл жомоктордон алынган сүрөттөрдү (коллаж) балдарга көрсөтүү. Балдар сүрөттөрдү көңүл буруп карап, кайсыл жомок экенин таап, каармандарына мүнөздөмө берүүсү керек.

<p>Сүрөт: Абышка, кемпирди жана дөңдөн тоголонуп келе жаткан «көмөчтү», алысыракта аны андыган түлкүнү тартуу</p>	<p>Сүрөт: Чоң чамгырдын тегерегинде курчап, акылдашып жаткан чоң ата, чоң эне, небереси, күчүгү, мышыгын, чычканды тартуу</p>
<p>Сүрөт: Тарелка кашыктары менен столду тегеректеп олтурган үч аюунун балдарын жана кастрюлду көтөргөн чоң аюуну тартуу.</p>	<p>Сүрөт: Көнөчөктү башына кийип алган түлкү аккан суунун жээгинде турганын көрсөтүү</p>
<p>Сүрөт: Боз үйдүн ичинде жыйылган жүктүн үстүндө коомдонуп жаткан мышыкты жана эт коюлган ж.б. тамак аш, дасторкондун четинде бөжүрөп коркуп олтурган карышкыр, үйүлгөн чөптүн четинен башы көрүнгөн арстанды, коенду, түлкүнү тартуу.</p>	<p>Сүрөт: Эки кабат жыгачтан жасалган үйдүн терезелеринен баштарын чыгарган: түлкү, коен, карышкыр, чычкан. Үйдүн жанында үйгө кирүүгө улуксат сураган таяк таянган аюу.</p>

Эне тилди өстүрүүдө колдонулуучу методдор жана ыкмалар

Эне тилин өстүрүүдө балдар менен активдүү колдонуусу бир нече методикалык топторду белгилей кетсе болот.

Көрсөтмөлүүлүк методу. Эгерде таанышып жаткан объектини балдар менен байкоого мүмкүн болсо тарбиячы байкоо методун колдонот: бөлмөнүн ичиндеги буюмдарды кароо, экскурсия уюштуруу, буюмдарды ар тараптан карап көрүү. Ал эми учурда байкоо үчүн мүмкүн болбогон объектилер менен тарбиячы балдарды

4. Жаңы сөздөрдү жана алар менен болгон аракеттерди берүү.
5. Суроо-жооп.
6. Балдардын жоопторун тактоо.
7. Дидактикалык оюндар.
8. Көрсөтмө каражаттар менен оюндарды уюштуруу.
9. Жекече иштер.
10. Жаңы сөздөрдү айттыруу (же татаал) тарбиячынын үлгүсү.
11. Тарбиячынын жыйынтыктоо-анализи

Кептин грамматикалык түзүлүшүн туура тарбиялоо боюнча

1. Тарбиячынын кебинин үлгүсү.
2. Балдардын тууроосуна жеткиликтүү тарбиячынын кебинин үлгүсү.
3. Түшүндүрүү, көрсөтмө берүү, тарбиячынын үлгүлүү кеби.
4. Балдардын түшүнүктөрүн тактоо, бекемдөө боюнча көрсөтмө каражаттарды пайдалануу, дидактикалык оюндар.
5. Балдардын тарбиячынын жетекчилиги астында таратылып берилүүчү каражаттар менен биргелешип группаларда өз алдынча иштөөлөрү.
6. Тексте берилген таталыраак сөздү эстеп калуу жана туура айтууга үйрөтүү.
7. Түшүндүрүү, эсине салуу.
8. Татаал сөздөрдү, сүйлөмдөрдү жалпы айттыруу.
9. Суроо-жооп.
10. Жекече иш жүргүзүү.
11. Тарбиячынын балдардын туура кебине баа берүүсү
12. Тыбыштарды бекемдөө боюнча көнүгүүлөр (в-ф, з-с, н-ң, б-п, д-т, ч-ш, с-ц)
13. Көркөм сөздү пайдалануу.
14. Тарбиячынын кыска жомок, аңгеме окуп берип андан кийин аларды инценировкалоосу.
15. Стол үстүндө уюштурулуучу куурчак театры, көлөкөлөр театры ж.б.

сүрөт, фотосүрөт, кино жана диафильм, көркөм өнөрдүн каражаттары аркылуу тааныштырат. Албетте, жогорудагыдай бардык учурларда тарбиячынын сөзү, түшүндүрүүсү жана баланын кабыл алуусу негизги ролду ойнойт.

Сөздүк методу. Балдар бакчасында мектепке караганда азырак колдонулат. Балдар бакчасында тарбиячы көбүнчө программа боюнча чыгармаларды көркөм окуп берүү, кайталап аңгеме айттыруу, ыр жаттатуу методдорун колдонот.

Кенже группадан, жогорку группаларга чейин тарбиячынын (көрсөтмөлүүлүк менен, көрсөтмөлүүлүгү жок, өз жана башкалардын турмушунан) аңгеме айтып берүүсү кеңири пайдаланылат.

Жогорку группаларда балдардын мурда алган билимдерин бекемдөө жана жолдоштору менен сүйлөшүүгө үйрөтүү үчүн *аңгемелешүү* - методу басымдуу колдонулат.

Сөздүк метод – балдар бакчаларында өз алдынча көп колдонулбайт. Балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык көрсөтмөлүүлүккө (оюнчукту, буюмдарды, сүрөттөрдү) таянуу же балдарды эс алдыруу, чарчатпоо үчүн көрсөтмө объектилерди колдонууга (ырларды куурчака окуп берүү, буюмдарды көрсөтүү ж.б.) багытталган.

Тажрыйба методу. Бул методдун максаты балдарды алган билимдерин күндөлүк турмушта колдонууга, сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүндө пайдаланууга үйрөтүү. Балдар бакчасында тажрыйба методу көбүнчө оюн мүнөзүндө уюштурулат.

Дидактикалык оюн – бул көрсөтмөлүүлүк жана сөздүк ыкмаларды айкалыштырган, балдардын билим жана көнүгүүлөрүн бекемдөөчү метод болуп эсептелет. Эне тилин өстүрүү үчүн балдарга тааныш чыгармалардын мазмундары (текстери) боюнча ар кандай драматизация – оюндарын, столдун үстүндө уюштурулуучу инценировкаларды уюштурса болот. Кээ бир жаратылыш кубулуштары, чарбалык көрүнүштөр менен тааныштырууда *эмгек элементтери* (тамак дярдоо, гүлдөрдү көбөйтүү ж.б.) катышкан сабактарды да колдонсо болот.

Ар бир метод дидактикалык максаттарды чечүүгө багытталган *ыкмалардын* топтомдоруна турат.

Ыкма – бул методдун элементи болуп эсептелет (сөздүк, көрсөтмөлүүлүк, оюн). Кеңири таралган төмөнкүдөй сөздүк ыкмаларга токтололу.

Кеп үлгүсү – тарбиячынын мурдатадан иштелген, туура үлгүдөгү кеп ишмердүүлүгү. Балдар берилген түшүнүктөрдү туура кабыл алуулары үчүн үлгү -көрсөтмөлүүлүк ыкмасын түшүндүрүү менен айкалыштыруу керек.

Кайталоо – кептин элементтерин (үндү, сөздү, фразаны) эсине сактап калуу үчүн бир нече жолу кайталоо. Тажрыйбада өткөн материалды тарбиячы, бала, эки бала же жалпы кайталашат. Жалпы кайталоодо балдардын баардыгына: чогуу, так, бирок кыйкырбай айтуу керектигин түшүндүрүү керек.

Түшүндүрүү – тарбиячынын кубулуштун же бир аракеттин образын ачып көрсөтүүсү. Көбүнчө сөздүк ишти уюштурууда колдонулат.

Көрсөтмө берүү – балдарга максатка жетүүсүн кандайча аракет кылыш керектигин түшүндүрүү (үйрөтүүчү, уюштуруучу, тартипке чакыруучу) болуп бөлүнөт.

Сөздүк көнүгүлөр – кеп көнүгүүлөрүн өркүндөтүү үчүн балдардын белгилүү бир кеп аракеттерин көп жолу кайталоосу.

Балдардын кебин баалоо – балдардын берген жоопторун талдоодо, кепти өздөштүрүүсүн, түшүнүгүн ачып көрсөтүү. Бир сабакта баардык балдардын кебин, анын баардык өзгөчөлүктөрүн талдоо мүмкүн эмес. Баланын жообун дароо эле баалоо аркылуу тарбиячы башка балдардын каталарды көрүп, угуп андай кемчиликти кетирбөөгө, же туура жоопту угуп катасын оңдоого болгон аракеттерин тарбиялайт. Баалоо көбүнчө жакшы жактарын, ийгиликтерин кубаттоого, баланын өзүнө болгон ишенимин колдоого багытталышы керек. Кээ бир учурларда «кана ойлончу», «жолдошуңан сура», «жардам берип койгула» - деген сунуштар менен тарбиячы баланын жообун оңдогонго, бири-бирине жардам берүү сезимдерин өркүндөткөнгө, туура жоопту табууга шарт түзөт.

Сууро – бул балдарга сөз менен кайрылуу, жооп алуу, билген билимдерин, түшүнүктөрүн тактоо, оңдоо.

Көрсөтмөлүүлүк ыкмалары – оюнчукту, сүрөттөрдү, кыймыл-аракетти (ыр окуп берүүдө, оюн-инценировкаларда) көрсөтүү, тыбыштарды айттырууда артикуляциялык көнүгүлөрдү көрсөтмөлүүлүк менен айкалыштыруу ж.б.

Оюн ыкмалары – балдарга өтүлүүчү теманы эмоционалдуу, көркөм берүү аркылуу балдардын тапшырманы тез, оңой

Байланыштуу диалогиялык кепти өнүктүрүү боюнча

1. Жалпыланып, тактоочу суроолор (Ким?, эмне?, кайда?, качан?, кантип аталат?, канча?).
2. Жаңы материалдарды түшүнүүдө изденүүчү суроолорду берүү (эмне үчүн?, эмне себептен?, эмнеге?, сен кандай деп ойлойсуң? ж.б.)
3. Жалпы жана жекече сүйлөшүү.
4. Сөз аркылуу тапшырма берүү ыкмасы.
5. Тарбиячынын түшүндүрүүсү жана аңгемеси
6. Көркөм чыгармаларды окуу (жомок, аңгеме макал-лакаптар ж.б.)
7. Оюн ыкмалары (оюн каармандарын тартуу, оюн ситуацияларын түзүү ж.б.)
8. Тарбиячынын жалпылоочу аңгемеси.
9. Жекече иш.
10. Сабакты жыйынтыктоо, баалоо.

Монологиялык кепти өнүктүрүү боюнча (аңгемени кайталап айтуу)

1. Киришүү-аңгемелешүү.
2. Чыгарманы, жомокту окуу.
3. Чыгарманын мазмуну боюнча балдарга суроо берүү.
4. Балдардын жообу.
5. Тарбиячы менен баланын кайталап окуудан кийин чыгарманы чогуу айтып берүүсү.
6. Жалпылоочу аңгемелешүү, талдоо.
7. Тарбиячынын үлгүсү.
8. Сүйлөмдөрдү, сөздөрдү балдардын эсине салып, жардам берүү, оңдоо.
9. Жекече иш.
10. Ар бир баланын жообуна баа берүү жана жалпылоо.
11. Сабакты жыйынтыктоо.

Жаратылыш менен тааныштыруу учурунда баланын кебин өстүрүү боюнча

1. Байкоо жүргүзүү.
2. Ар бир тараптан кароо.

3. Тапшырма.
4. Дидактикалык оюндар (кыймылдарын тууроо, үндөрүн тууроо).
5. Ырларды айттыруу.
6. Тарбиячынын аңгемеси.
7. Балдардын аңгемеси.
8. Кыймылдуу оюндар.
9. Эмгек ишмердүүлүгү.
10. Кыймыл-аракетти талдоо.
11. Көркөм адабиятты окуу.
12. Макал-лакап, табышмактар.
13. Суроо-жооп аркылуу аңгемелешүү.
14. Салыштыруу.
15. Жекече иш.
16. Балдардын таанып билүүсүнө багытталган тарбиячынын аңгемеси.
17. Сабакты жыйынтыктоо.

Айлана-чөйрө, коомдук кубулуштар менен тааныштыруу боюнча

1. Тарбиячынын сабак боюнча кириш сөзү.
2. Тарбиячынын үлгүсү жана көрсөтмөлүүлүгү.
3. Тарбиячынын аңгемеси.
4. Суроо-жооп аркылуу аңгемелешүү.
5. Көркөм чыгармаларды окуу.
6. Ыр окуу жана жаттатуу, жаңылмачтар.
7. Сүрөттөрдү жана объектилерди кароо.
8. Байкоо жүргүзүү, аңгеме.
9. Оюнчуктарды кароо жана дидактикалык оюндар, көнүгүүлөр.
10. Сөздүк көнүгүүлөр.
11. Жекече иш.
12. Жалпылоо, баалоо.

Балдарды көркөм адабият менен тааныштыруу боюнча

1. Киришүү аңгемелешүүсү:
  - а) адабий чыгарманы жанры боюнча;

- б) окшош сюжеттерди эстерине салуу;
  - в) макал-лакап, табышмак, төрт сап ырлар;
  - г) сүрөттөрдү кароо;
1. Көркөм чыгарманы окуу.
  2. Автору менен тааныштыруу.
  3. Чыгарма боюнча аңгемелешүү, кайталап окуу.
  4. Тааныш эмес сөздөрдү, сөз айкаштарын түшүндүрүү.
  5. Көркөм айтып берүү үчүн көнүктүрүүнүн ыкмалары.
  6. Жекече иш.
  7. Сөздөрдү жана тыбыштарды так айтууга көнүктүрүү.
  8. Сабакты жыйынтыктоо.

Ортоңку жана жогорку группаларында балдардын эне-тилин өстүрүү боюнча иш жүргүзүүдө төмөнкүдөй методикалык ыкмалар сунушталат

Маданий үндүк тыбыштарды тарбиялоо боюнча:

1. Жомокторду, сүрөттөп айтып берүүчү аңгемелерди колдонуу, көнүктүрүү.
2. Сүрөттөрдү колдонуу.
3. Оюндар (тыбыштарды айттыруу жана бекемдөө боюнча дидактикалык оюндар)
4. Көркөм сөз (табышмактар, ырлар, жаңылмачтар ж.б.)
5. Оюндар (кептеги дем алууну, үндүн күчүн, угуу сезимди өнүктүрүүчү)
6. Жекече иш.
7. Сөздү анализдөө, баалоо.

Сөздүк иш боюнча

1. Объектини көрсөтүү (оюнчук, тирүү объектилер, сүрөттөр).
2. Буюмдардын сапаты жана касиеттери менен тааныштыруу.
3. Элдик оозеки чыгармачылыкты пайдалануу.
4. Буюмдардын жаңы аталыштарын жана алар менен болгон кыймыл-аракетти берүү.
5. Буюмдарды, алардын белгилерин кароо.
6. Сууроо-жооп аркылуу аңгемелешүү.

7. Түшүнүктөрдүн үстүндө иштөө.
8. Буюмдарды таанып билүүгө жана алар менен активдүү аракеттенүүгө балдарды тартуу.
9. Тарбиячынын жалпы балдар менен аңгемелешүүсү.
10. Дидактикалык оюндар.
11. Көрсөтмө каражаттар менен оюндарды уюштуруу.
12. Көркөм адабиятты окуу.
13. Кинофильм жана диафильмдерди көрсөтүү.
14. Жекече иш.
15. Жаңы сөздөрдү айттыруу (үлгү көрсөтүү).
16. Түздөн түз байкоо жүргүзүү.
17. Сабакты анализдөө, баалоо.

Кептин грамматикалык түзүлүшүн туура тарбиялоо боюнча

1. Тарбиячынын кебинин үлгүсү.
2. Түшүндүрүү, көрсөтүү.
3. Тарбиячынын киришүү аңгемелешүүсү.
4. Суроо-жооп аңгемелешүү.
5. Сөздөрдү жекече жана жалпы кайталоого көнүктүрүү.
6. Баланын жекече тажрыйбаларына кайрылуу, көрсөтмө каражаттарды колдонуу.
7. Тарбиячынын эстерине салуусу, көрсөтүүсү.
8. Каталарын оңдоо, жекече иш.
9. Ар кандай оюн учурларын жана шарттарын пайдалануу.
10. Тапшырманын аткарылышын негиздөө.
11. Жекече иш.
12. Көрсөтмө каражаттар менен дидактикалык оюндар.
13. Балдардын кебин баалоо.
14. Сабакты анализдөө.

Байланыштуу диалогиялык кепти өнүктүрүү боюнча:

1. Тактоочу суроолор (эмне?, кайда?, качан?, кантип аталат?, канча?).
2. Жаңы материалдарды түшүнүү үчүн изденүүчү суроолорду берүү (эмне үчүн?, эмне себептен?, эмнеге?, сен кандай деп ойлойсуң? ж.б.).

3. Жалпылоочу-жыйынтык сүйлөшүү.
4. Жалпы жана жекече сүйлөшүү.
5. Сөз аркылуу тапшырма берүү.
6. Тарбиячынын түшүндүрүүсү жана аңгемеси.
7. Көркөм чыгармаларды окуу (үзүндүлөр) макал-лакаптар.
8. Көрсөтмө каражаттарды колдонуу аркылуу сүйлөшүү.
9. Оюн ыкмалары (оюн персонаждарын түзүү).
10. Тарбиячынын жалпылоочу аңгемеси.
11. Жекече иш.
12. Сабакты анализдөө.

Монологиялык кепти өнүктүрүү боюнча: (аңгемени кайталап айтуу)

1. Сабактын темасын айтуу.
2. Чыгарманы тарбиячынын окуусу.
3. Балдарга суроо-жооп.
4. Түшүндүрүү.
5. Көнүгүүлөр.
6. Сөздү жана фразаны эсине салуу.
7. Чыгарманы бөлүктөргө бөлүп айттыруу.
8. Дидактикалык оюн-ыкмалар.
9. Көрсөтмө каражаттарды пайдалануу.
10. Жалпылоо.
11. Жекече иш.
12. Сабакты анализдөө, баа берүү.

Аңгеме айтуу боюнча:

1. Киришүү аңгемеси.
2. Сабактын темасын түшүндүрүү.
3. Суроо-жооп аңгемелешүү.
4. Тарбиячынын көрсөтмөлөрү.
5. Аңгеменин үлгүсү.
6. Аңгеменин үлгүсүн талдоо.
7. Сөздү туура айтуу (сүйлөмдөрдү оңдоо).
8. Балдардын жообун жалпылоо.

Тарбиячы: Тооктор неберенин сөзүн түшүнүшпөй, кетишпейт.

Чоң эне. Кызым, тооктор сенин сөзүңдү түшүнүшпөйт, ошондуктан колунду сермеп: “түт-түт” – деп кубала.

Небере: Түт-түт!

Тарбиячы: Тооктор ошондо гана кызды түшүнүп, андан ары жем издеп жалбырак, чөптөрдү шуудуратып кетишти. Ким айтат! Кургак жалбырак - чөптөр басканда кантип үн чыгарышат? (Жооптор).

Туура: шур-шур-шур. Келгиле туурайбыз. Жалбырактар кантип шуудурашат? Туура, шуу-шуу...

Эми мага айткылачы тооктор эмне менен тамактанышат?

(Жооптор) Туура! Ар кандай дандар (жүгөрү, буудай, арпа ж.б.), чөптөр, уруктар, курт-кумурскалар. Азаматтар! Абдан жакшы жооп бердиңер. Эми “Жегенге болот – жегенге болбойт деген оюнду ойнойбуз.

Балдардын баары тегерек болуп турушат. Тегеректин ортосунда турган бала колундагы тобун балдардын бирине “сөз” айтып ыргытат. Эгер ал сөз жей турган тамакты белгилесе, топту тоскон бала “ооба дейт, ал эми жебей турган нерсе болсо “жок” деп жооп берет.

Адашкан бала ортого туруп оюнду улайт.

Сабак. “Кол эмне үчүн керек” (жогорку группа)

Максаты: Оюндун жүрүшүндө балдарды теңтуштары менен сүйлөшүп, мамиле түзүүгө, өз тажрыйбасы менен байланыштырып айтып берүүгө, карама-каршы маанидеги сөздөрдү табууга, көңүл коюп, түшүнүп сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүү.

Каражат. Сюжеттүү же буюмдар тартылган сүрөттөр: топ, балка, ийне, кашык, бычак, араа, балта, машина, самолет, скрипка, куурчак, китеп, ручка, пластилин.

Мазмуну:

Тарбиячы: Балдар бүгүн силер менен “кол адамга эмне үчүн керек” деген тема боюнча аңгемелешебиз. Балдар жакшылап ойлонуп, жооп бергиле.

- Адамга колдун эмне кереги бар?

Балдар – тамак ичкенге, кашык, вилка, бычак кармаганга ж.б.

Тарбиячы: Дагы эмнеге керек?

Балдар – топ, куурчак, машина ж.б. оюнчуктар менен ойногону.

9. Жекече иш.
10. Сабакты анализдөө.

Жаратылыш менен тааныштыруу боюнча:

1. Байкоо жүргүзүү.
2. Карап көрүү.
3. Тапшырма.
4. Эмгек ишмердүүлүгү.
5. Көркөм өнөр ишмердүүлүгү.
6. Макал-лакап, табышмактар.
7. Дидактикалык оюндар.
8. Ишмердүүлүк аркылуу таанып билүүгө үйрөтүү.
9. Балдар менен жекече иш.
10. Сүрөттөп аңгемелешүү.
11. Салыштыруу.
12. Кыймылдуу оюндар.
13. Көркөм адабиятты окуу.
14. Суроо-жооп аркылуу аңгемелешүү.
15. Мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү ажыратып айта билүү (көлөмү, өңү, формасы, бөлүктөрү, пропорциясы, саны).
16. Тарбиячынын таанып билүү багытындагы аңгемелешүүсү.
17. Баа берүү, жыйынтыктоо.
18. Сабакка анализ жүргүзүү.

Коомдук көрүнүштөр менен тааныштыруу боюнча:

1. Тарбиячынын кириш сөзү.
2. Тарбиячынын аңгемеси.
3. Обьектилерди көрсөтүү.
4. Буюмдарды көрсөтүү.
5. Даярдоочу аңгемелешүүсү.
6. Суроо-жооп аркылуу аңгемелешүү.
7. Айтылган ойлорду-жоопторду жыйынтыктоо.
8. Аңгемелешүү.
9. Сөздүк оюндар.

10. Сүрөттөрдү кароо.
11. Записстерди уктуруу.
12. Макал-лакап, табышмактар.
13. Көркөм адабиятты окуу.
14. Ыр жаттатуу.
15. Үлгүнү көрсөтүү.
16. Буюмдарды кароо.
17. Диафильм, кинофильмдерди кароо.
18. Жекече иш.
19. Сабакты анализдөө.

Балдарды көркөм адабият менен тааныштыруу боюнча:

1. Киришүү аңгемелешүүсү.
  - а) көркөм адабият.
  - б) окшош сюжеттерди эстерине салуу.
  - в) макал-лакап, табышмак, төрт сап ырлар.
  - г) сүрөттөрдү кароо.
2. Көркөм чыгарманы окуу.
3. Чыгармачыл адамдар менен тааныштыруу.
4. Анын автобиографиясын айтып берүү.
5. Анын чыгармалары боюнча аңгемелешүү.
6. Тааныш эмес сөздөрдү, сөз айкаштарын түшүндүрүү.
7. Кайталап окуу (эске сактап калуу үчүн).
8. Чыгарманы балдардын кайталап айтып берүүсү.
9. Көркөм айтуу ыкмаларын колдонууга көнүктүрүү.
10. Жекече иш.
11. Сабакка анализ жүргүзүү.
12. Тыбыштарды туура, так айттыруу боюнча көнүгүүлөр.
13. Чыгармалар (ырлар) боюнча викториналар, инценировкалар.
14. Дидактикалык оюндар.

Диалогиялык кептин башаты кенже куракта эле башталып, улуулар менен такай мамилелешкенде гана калыптанат, өркүндөйт. К.И.Чуковский «...балдарды» улуулар менен мамилелешүүсү гана, сүйлөгөнгө жана ойлоого жөндөмдүү болушуна шарт түзөт» - деген Эгерде кенже курактан баштап балдарды өз эне тили, анын

Тарбиячы: Дагы эмнеге?

Балдар – Таш ыргытканга

- тамак бышырганга,

- кийим тиккенге,

- үй курганга

Тарбиячы: Азаматтар! Эми эки командага бөлүнүп, алдынардагы сүрөттөрдү карап, кол эмне үчүн керек экендигин бири-биринер менен сүйлөшүп, тактап айтып бергиле.

Кайсыл команда көбүрөөк сөздөрдү, адистиктерди атаса, ошол команда жеңишке ээ болот.

Оюн “Тескерисинче айт” (1-варианты)

Эрежеси. Кимге топ ыргытылса, ал тарбиячынын сөзүнө карама-каршы сөздү айтып, топту кайра ыргытат.

Мисалы: чоң – кичине

эмгекчил – жалкоо

ысык – муздак

көңүлдүү – капалуу

бийик – жапыз

жакын – алыс

кургак – суулуу(ным)

турат – жатат

кыйкырат – унчукпайт

күлөт – ыйлайт

ачат – жабат

күйгүзөт – өчүрөт

таттуу – ачуу

ак – кара

күн – түн ж.б.

Тескерисинче айт! (2-варианты)

Бул көнүгүүдө балдар айтылган сөздүн тескери маанисиндеги сөздү атап сүрөттөн таап көрсөтүү аркылуу, түшүнүктөрдү бекемдейт, сөздү жана анын маанисин жакшы эстеп калат, күндөлүк турмушунда туура колдонот.

көңүлдүү – капалуу

жумшак – катуу

жылмакай – быдырала

жеңил – оор

тайманбас – коркок

таттуу – ачуу

мээримдүү – орой

аккөңүл – ачуулуу

жазы – ичке

ак – кара ж.б.

Балдар бакчасында сөздүк иштин максаты жана мазмуну

Балдар бакчасында сөздүк жумуштарды уюштуруу бул балдардын активдүү сөздүктөрүн жаңы же кыйын сөздөрдүн

грамматикалык, тыбыштык өзгөчөлүктөрү менен жетиштүү деңгээлде тааныштырбасак, бекемдөө көнүгүүлөрүн уюштурбасак, тилге болгон өзгөчө сезимталдуулуктары калыптанбай эне тилин «чет тилиндей» өздөштүрүп калышат.

Мамилешүү менен бирге улуулар балдарды сөздөрдү тура айтууга, тура байланыштуу сүйлөөгө үйрөтөт. Бул процесс балдардын түшүнүктөрүн, билимдерин байытуу менен да тыкыз байланышта болот. Эгерде бала сөздөрдү өзүнүн байланыштуу кебинде эркин, мааниси боюнча колдонсо, анда ал активдүү сөздүгүнө толук киргендигин далилдейт. Төмөндө, максаты балдардын мамилелешүүлөрүн активдештирүүчү; грамматикалык жактан тура, байланыштуу кебин калыптандыруучу көнүгүүлөрдүн сценарийлери сунушталат.

Сабак. «Жегенге болот – жегенге болбойт» (II кенже, ортоңку группаларда)

Максаты: Балдарды теңтуштары менен мамилелешүүдө диалогиялык кептин каражаттарын колдонуп, драматизациялоо оюну аркылуу тааныш чыгарманын мазмунун бергенге көнүктүрүү. Сөздөрдү эркин колдонууга, түшүнүп сүйлөөгө, үнүн башкаруу жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууга көңүл буруу.

Каражат: сүрөт. “Тоогуна жем чачып жаткан кыз”, топ.

Мазмуну:

Бул сабакка роль аткарууга эки бала даярдап коюу: - чоң эне жана небереси.

(Доскада тоогуна жем чачып жаткан кыздын сүрөтү)

Тарбиячы: Балдар олтургучунаңарды алып баарыңар тегерете олтургула.

Баарыңар азыр тооктун ролун аткарасыңар. Айткылачы тоок кантип кокулдайт (жооптор)

Небере: Тооктор мага келгиле.! Эмне үчүн келишпейт ...

Чоң эне: Кызым, антпе, жөн эле “тү-тү-тү-тү” деп чакыр!

Тарбиячы: Балдар тооктор чуркап келишти (Балдар жүгүрүп келишет).

Тооктор кантип жем жегенин, кокулдаганын (ко-ко-ко) көрсөткүлө.

Небере: Бүтү! Башка жем жок!

эсебинене пландуу түрдө өстүрүү. Айлана-чөйрөдөгү чындык менен тааныштыруу, ага тура мамилени тарбиялоо аркылуу да сөздүктү активдүү түрдө байытуу иши жүргүзүлөт. Жаңы сөздөрдүн аталышы менен бирдикте анын мааниси такталат. Сөздүктөрү: пассивдүү жана активдүү сөздөрдөн турат.

Активдүү сөздүк – бул сүйлөгөн адам түшүнүп гана тим болбостон, сүйлөө кебинде колдонулган сөздөр. Ошондуктан балдардын активдүү сөздүктөрүн жашоо-шарттарында көбүрөөк кездешүүчү эне-тилиндеги сөздөр менен байытып туруу зарыл.

Пассивдүү сөздөр – бул балдар түшүнүп, бирок кебинде колдонбогон сөздөр. Пассивдүү сөздүк активдүү сөздүккө караганда көбүрөөк, себеби бала көп сөздөрдүн маанисин түшүнгөнү менен кебинде пайдаланбайт. Сөз – бул лексикалык түшүнүккө, тыбыш жана морфологиялык негизге ээ. Сөздүк иш этаптар боюнча жүргүзүлөт:

I этап - сөздүктү жаңы сөздөр менен байытуу, I жана II сигналдык системаны катыштыруу;

II этап сөздөрдүн маанисин кеңейтүү, тактоо. (бул этап I этаптан бөлөк пландаштырылат);

III этап сөздүктү активдештирүү;

IV этап – адабий тилге кирбеген одоно сөздөрдү колдонбоо – бул тарбиячынын сүйлөө тилине жогорку талапты коет;

Балдар менен программа боюнча багыттуу иштер системалуу жүргүзүлсө, негизинен сөздүктөрү байыйт, түшүнүктөрү өсөт.

Сөздүк ишти жүзөгө ашырууда, тарбиячылар төмөнкү принциптерге таянышат:

а) сөз менен иштөө балдарды айлана-чөйрө менен тааныштыруу, активдүү таанып билүү ишмердиктеринде жүргүзүлөт;

б) сөз байлыктарын өстүрүү – балдардын психикалык өнүгүштөрү, акыл-сезим жөндөмдүүлүктөрү, сезимдери, жүрүштуруш мамилелери менен бирдикте калыптанат;

в) сөздүк иштин баардык максаттары бирдикте, белгилүү иреттүүлүктө чечилет.

Балдардын сөздүгүн байытуу – бул айлана-чөйрөдөгү адамдар менен сүйлөшүүгө керектүү сөздөрдү сандык жактан көбөйтүү, ошондуктан кенже группаларда балдарды сөздөрдү түшүнүүгө, жооп берүүгө, улуу адамдардын сүйлөгөндөрүн кайталап айтып берүүгө, ар кандай сөздөрдү сүйлөөгө машыктыруу жумуштарына активдүү тартуу

керек. Ортоңку группада балдардын сөздүгүн өстүрүүдө буюмдардын сапаттарын, касиеттерин белгилөөчү сөздөр менен байытуу иши жүргүзүлөт да, жогорку группаларда бул өзгөчө мааниге ээ болот. Балдар жетиштүү сөз байлыгына ээ болгондо гана жеке заттарды айтуудан аны жалпылоого өтсө болот. Адегенде алча, өрүк, алма жөнүндө билгенден кийин, буларды жалпысынан эмне деп айтабыз? Жемиштер дейбиз деп жалпылап айтууга үйрөтөбүз. Жогорку жана даярдоо группаларында балдар буюмдарды белгилүү сапат-касиеттери боюнча жалпылоого (кычкыл, кычкылыраак, абдан кычкыл), ошондой эле синоним, антоним, салыштырмалуу сөздөр жана фольклордук чыгармалардагы сөздөрдү туура пайдаланууга үйрөнүшөт.

Балдар менен сөздөрдү бекемдөө жана тактоо – көбүнчө жалпылоочу сөздөрдү өздөштүрүүгө, эстерине тутууга жардам берет, бул бардык группаларда активдүү пайдаланылат (бут кийим, транспорт, жашылчалар) Балдар ага кирүүчү сөздөрдү чечмелеп айтып бере алышат.

Сөздүктү активдештирүү да балдар менен иштөөдө негизги ыкмалардан болуп эсептелет. Тарбиячы балдардын кебиндеги сөздөрдү өз орду менен так жана мааниси жагынан туура пайдаланууга, ар бир группанын программасында белгиленген сөздөрдү эркин колдонууга жетиштирүүсү зарыл. Балдар үч бурч, кубик, ичке, оң, сол жана башка сөздөрдү да сүйлөгөн сөздөрүндө пайдалана алышат.

Сөздүк иштин татаалданышы ар бир группанын программалык талаптарында белгиленип, ал төмөнкүдөй учурларда жүзөгө ашырылат:

1) буюмдар, кубулуштарды сөз менен бирдикте туура кабыл алып аны өздөштүрүү;

2) кубулуштардын сапатын, касиетин, бөлүктөрүн белгилөөчү сөздөрдү, угуу жана түшүнүү аркылуу сөз байлыгын байытуу. Бул процесстерди ишке ашыруу балдардан анализдөө, салыштыруу сыяктуу акыл операцияларын талап кылат;

3) жөнөкөй түшүнүктөрдү билдирген сөздөрдү лексиконго кийрүү. Бул ыкма буюмдарды, кубулуштарды олуттуу белгилери боюнча жалпылап атоого үйрөтөт.

Тарбиячы «Мектепке чейинки балдарды тарбиялоо, окутуунун жана өнүктүрүүнүн базистик (жалпы өнүктүрүүчү) программасы

боюнча балдарды айлана-чөйрө менен тааныштыруу ишмердүүлүгүн акырындык менен татаалдантат, себеби улам баланын жашы жогорудаган сайын алардын түшүнүктөрү, сөз байлыктары кенейет, өсөт.

Биринчи кенже группа. Балдардын курчап турган айлана-чөйрөдөгү үй эмеректери, буюмдар, алардын колдонулушу, негизги өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүк берилет (эмерек, идиш-аяк, кийим ж.б.). Тамак-аш жөнүндөгү материалдарды өздөштүрүү, гигиеналык тазалыкка тарбиялоого байланыштуу сөздөрдү үйрөнүүгө жол ачат. Буюмдардын кээ бир касиеттерин белгилөө, өзүнүн атын, фамилиясын, тарбиячынын жана ата-энесинин аты-жөнүн, фамилиясын эске тутууга, тура атоого үйрөнүшөт.

Экинчи кенже группа. Балдар айлана-чөйрө жана балдар бакчасынын бөлмөлөрү, завед.кабинети, ашкана, музалык зал, медициналык бөлмө менен таанышышат. Балдарга тааныштырган буюмдарды көбүрөөк деталдаштырып, окшоштуктары боюнча жалпылоого, үйүнүн дарегин, жашын, тарбиячынын, нянянын, медсестранын, музыка боюнча жетекчинин аты-жөнүн билүүгө үйрөтүү керек.

Ортоңку группа. Бул группадагы балдар, балдар бакчасынын бөлмөлөрүндөгү буюмдардын аттарын атап аларды өз ара салыштырып, өзгөчөлүктөрүн ажыратып көрсөтүүгө жетишет. Ошондой эле үй-бүлө турмушундагы жашоосу, андагы эмеректери, тууган-туушкандары жөнүндө да белгилүү түшүнүктөрдү алышат.

Улуу группа. Буюмдардын кандай материалдардан жасалгандарына, алардын касиеттерине, колдонуу эрежелерине көңүл буруу, жалпы жана жекече өзгөчөлөнө турган белгилерин табууга, айтып берүүгө үйрөтүү. Кээ бир буюмдарды даярдоо процесстери менен тааныштыруу (кийим, тамак-аш, мебель), өзүнүн үйү жана балдар бакчасы жайгашкан көчө, айыл, микрорайондордо эркин багыт алууга үйрөтүү.

Даярдоо группаларындагы балдар айлана-чөйрөгө эркин багыттоого өзүн курчаган буюмдар жөнүндө кеңири түшүнүк алып, аларды туура атап, колдоно билүүгө тийиш (кийим, идиш-аяк, жууна турган бөлмө) жана башкалар.

Балдар группалык бөлмөлөрдө, көчөдө, коомдук жайларда өзүн-өзү туура алып жүрүүнүн эрежелерин жакшы өздөштүрүүлөрү,

айтып берүүлөрү зарыл. Мына ошентип, жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша балдардын айлана-чөйрө жөнүндөгү түшүнүктөрү кеңейет, акырындап жалпы коомдун турмушуна кошулат, алган билимдерин сөз менен чагылдырышат. Сөздүк ишти уюштурууда төмөнкүдөй методикалык ыкмалар колдонулат, алар балдарга сүйлөмдөн сөздү бөлүп, анын маанисин түшүнүүгө, сүйлөө кебинде колдонууга жардам берет. Ошондуктан, балдарды жаңы сөздөр менен тааныштырууда бир нече ыкмаларды пайдаланса болот:

- жаңы же айтылышы кыйыныраак болгон сөздөрдү баладр менен кайталоо, бекемдөө;

- тарбиячынын белгиленген сөздү, үн кубултуп көркөмдөп, жай, бийик, үлгүлүү кылып, балдар көңүлдөрүн бургудай, так-туура кабыл алышкандай айтышы (сөздү муунга бөлүп сүйлөө тура эмес);

- балдарга сөз түшүнүксүз болсо, анын кебин же сүрөтүн көрсөтүп маанисин түшүндүрүү, сөздү сүйлөмгө кошуп сүйлөө, кайталоо (жекече, жалпы), суроо-жооп көнүгүүлөрү, дидактикалык оюндар, табышмактары жана башкаларды пайдалануу аркылуу тарбиячынын балдардын көңүлүн керектүү сөзгө бөлүп, түшүндүрүүсү, аны сүйлөгөн сөздөрдө активдүү колдоно билүүгө (аквариум – балыктар үчүн үй) үйрөтүү.

Балдардын сөз байлыктарын өстүрүүгө чоң таасирин тийгизүүчү методикалык ыкмалардын бири бул байкоо жүргүзүү болуп эсептелет. Байкоо жүргүзүү балдар менен ар кандай ишмердүүлүктөрдө активдүү колдонулат: балдар бакчасынын бөлмөлөрү менен тааныштыруу, экскурсия, буюмдарды карап көрүү (идиш-аяк, кийим, жашылча-жемиш) адамдардын эмгектери жана башкалар.

Тарбиячы байкоо жүргүзүүнү уюштурууга даярданууда программдан өткөрүлүүчү айрым бир ишти, тапшырмаларды, маалыматтарды, колдонулуучу сөздөрдү тандап алат. Ошондой эле балдардын сөз байлыгын өстүрүүдө пайдалануучу: сүрөттөрдү, кинофильм жана диафильмдерди, көркөм адабий чыгармаларды, оюнчуктарды, дидактикалык оюндарды жана дидактикалык материалдарды тандап алат.

Балдардын сөздүктөрүн өстүрүүдө туура тандалып алынган методикалык ыкмалар өз ийгилигин берет:

- «Балдар кандай сөз менен таанышасыңар?» - деген суроолор аркылуу сөздөрдү бекемдөө, тактоо;

- каршы маанидеги сөздөрдү тура колдонууга үйрөтүү (чоң – кичине, ичке-жоон, ачык-күңүрт ж.б.);

- мааниси бир айтылышы бөлөк сөздөрдү колдоно билүүгө тарбиялоо.

жол-көчө

үй-там ж.б.;

- сөздөрдүн пайда болуусун түшүндүрүү.

муздаткыч-муз, көз-көзайнек ж.б.;

- татаал сөздөрдү түзүү: ак жуумал, куйругу кыска–кыска куйрук, кызыл жүздүү ж.б.

- дидактикалык оюндар.

Ашпозчу эмне кылат?

- Тамак жасайт

- Туурайт ....ж.б.

Тарбиячы сөздүк иштин ар бир этабында баланын жаш курагына, программалык максатка ылайык керектүү методикалык ыкманы тандап алуусу керек.

Экиден үч жашка караган биринчи кенже группанын балдары айлана-чөйрөдөгү буюмдардын, кубулуштардын, алардын касиеттерин, байланыштарын, бири-бирине болгон мамилелерин таанып билүү менен бирге алардын сөз менен аталышын өздөштүрө башташат. Окуу-тарбия иштеринин баардык бөлүктөрүндө балдардын сөз байлыктары байыт, өркүндөйт. Бала туура эмес сүйлөгөн сөздү байкабайт. Ошондуктан тарбиячы көңүл буруп, убагында катасын оңдоосу керек.

Өзгөчө, сүрөт тартуу, чаптоо, курулуш материалдары менен өткөрүлүүчү иштерде буюмдардын, колдонулуучу курал жабдыктардын аталыштары менен тааныштыруу, бекемдөөгө көңүл бурулат. Аларга: кагаз, карандаш, кыл калем (кисточка), чопо, кубик, шарик, сүрөт тартуу, чаптоо, ошондой эле иш-аракеттерди чагылдыруучу сөздөр кирет, балдардын сөздүгү байыт (үзүп алуу, жанына коюу, түз сызуу, жылмалоо).

Музыка жана дене-тарбия сабактарын уюштурууда да балдардын сөзүн байытуу, активдештирүү ишке ашырылат. Көбүнчө жөнөкөй суроолорду берүү, сөздөрдүн маанисин ачуу жана түшүндүрүү, ошого жараша туура пайдаланууга үйрөтүү, балдардын кебин сын атооч жана тактооч сөздөрү менен байытууга шарт түзөт. Бул кандай музыка экен? (көңүлдүү, жай). Эмненин астынан сойлоп өтсө болот?

(бийик же жапыз дарбазанын, скамейканын, тартылган аркандын астынан) жана башка сөздөр, түшүнүктөр.

Балдар бакчасынын программасында каралгандай эне тилин өстүрүүдө жана да айлана-чөйрө менен тааныштыруу, максаттуу сейилдөөдө жана дидактикалык оюндарда балдардын сөз байлыктары, сүйлөө кеби активдүү колдонулат, өркүндөйт, такталат. Мисалы, тарбиячынын сүрөттөп айткан тапшырмасы боюнча буюмду, даракты, жалбыракты табууга, туура атоого үйрөнүшөт. Байкоо жүргүзүүдө балдардын өздөштүргөн жаңы сөздөрүн, оюнаңгеме аркылуу тактаса, бекемдесе болот. Группалык бөлмөдө уюштурулган экскурсиядан кийин тарбиячы түстүү борлор менен үйдү тартат, ал эми балдар сүрөттө тартылган үйдүн деталдарын аташат. Дубалды тартып, бул эмне? «Дубал», - үйдүн дагы эмнеси бар? Чатыры бар. Эмне үчүн үйдүн ичи караңгы? Жарык болуш үчүн терезени тартабыз. Мына мындай чоң терезени тартабыз. Үйдүн дубалын, чатырын, терезесин тарттык. Балдар, дагы эмнеси жетишпейт? Үйгө кантип киребиз? Туура эшигин тартуу керек... Мына ушундай типте өткөрүлгөн иш аңгемени ар тараптан толуктап, балдардын билимин да, сөз байлыгын да өстүрүүгө тарбиячы өбөлгө түзөт.

Ошондой эле кийинки өткөрүлүүчү оюн-аңгемедө бөлмөнүн ичине коюлуучу үй эмеректерин атоо, аларды өз орундарына коюу боюнча сөздүк жумушу жүргүзүлөт. Айрым убактарда канаттууларга, өсүмдүктөргө, айбандарга байкоо жүргүзүү аркылуу да балдардын сөзүн өстүрүүгө кеңири жолдор ачылат.

Мисалы, темасы «**Чымчык**»

Максаты: Чымчыкка байкоо жүргүзүү аркылуу балдардын сүйүнүч, кубаныч сезимдерин ойготуу, сөздүктөрүн, байланыштуу кебин байытуу жана чымчыктарды сактоого жана багууга үйрөтүү. Байкоо жүргүзүү менен бирге, балдарды анын ар кандай кыймыл-аракеттерин туура атоого үйрөтүү: конот, карайт, сайрайт, секирет, жем чокуйт жана башкалар.

Методикалык ыкмалар: аңгемелешүү, түшүндүрүү, сөздүк иш, дидактикалык оюн.

Каражаттар: сүрөттөр, оюнчук чымчыктар, атрибуттар.

Балдар сүйлөмдөрдүн аягын керектүү сөз менен толуктоолору керек, эгерде керектүү сөздү таба албай кыйналышса жардамчы суроолорду берүү менен балдарды жооп берүүгө активдештирүү. Балдардын сөз байлыктарын активдештирүүчү ыкмалар: буюмдарды, оюнчуктарды сүрөттөрдү карап көрүүдө, дидактикалык оюндарда, көркөм адабий чыгармаларды кайталоодо, инценировкалоодо колдонулат.

Экинчи топтогу сөздөргө зат атооч сөздөр кирет. Балдарды буюмдарды, кубулуштарды жалпы-окшош белгилери боюнча бириктирүүгө үйрөтүү: пальто, көйнөк, тумак, шарф, свитер – кийим кечектер деп аталат.

Куурчак, топ, матрешка, машина, пирамида – оюнчуктарга кирет. Бул түшүнүктөр негизинен сабакта өздөштүрүлөт, режим процесстеринде бекемделет, кайтадан балдардын сөздөр боюнча түшүнүгүн тарбиячы күндөлүк өткөрүлүүчү иштерде текшерет.

Үчүнчү топтогу сөздөргө буюмдардын аталышы, сапаты, алар менен болгон иш-аракеттерди атоо каралат. Балдарды негизинен күндөлүк турмушта, атайы сабактарда: транспорт, жаныбарлар, жашылча-жемиш, тамак-аш продуктылары, айлана-чөйрөгө багыт алуу, оюн участогунун жабдуулары, өсүмдүктөрдүн аталыштары, жаратылыш кубулуштары алардын мүнөздүү белгилери эмнеге керектиги менен таанышышат жана аларды сөз менен атап айтышат.

Тарбиячы балдардын сөздүгүн байытуучу жана тактоочу төмөндөгүдөй ыкмаларды окуу-тарбия иштеринде активдүү колдонсо болот:

1. Буюмду көрсөтүү жана аталышын айтуу. Балдар менен буюмдарды (нерселерди) көңүл буруп карап, аталышын айтып берүү менен бирге, ошол буюмдар менен ар кандай иш-аракеттерди аткарууга үйрөтүү керек.

Мисалы: Балдар карагылачы кандай чоң дарак! Үч-төрт баланын кучагы араң жетет. Бийиктиги кандай!?

2. Тарбиячынын суроосуна жооп берүү жана ага байланыштуу керектүү сөздү таап айтуу.
3. Буюмдун эмнеге керектигин түшүндүрүү ыкмасы. Бул ыкма балдардын жаңы сөздөргө болгон кызыгууларын өстүрөт, түшүнүктөрүн камсыз кылат.

Мисалы: Бул кийим илгич. Ага кийимдерди илип коюшат. Пияла – аны менен суу, чай, айран ичет жана башкалар.

Сабактын жүрүшү

Тарбиячы чымчыкты көрсөтпөй, балдарга аңгеме айтып берет. Биздин группада абдан кооз, сайрагыч чымчык жашайт. Эстегилечи, биздин чымчык эмне кылганды билет? (балдардын жоопторун угуп тактайт). Балдар, биз чымчыкка байкоо жүргүзгөнүбүз абдан кызыктуу болду. Чымчык бирде бутакка конуп сайраса, бирде канаттарын тарайт, тазалайт, кичинекей башын чалкалатып суу ичет же жүткүнүп жем чокуйт. Торчонун жанына кишилер жакын келсе чымчык коркот, сайрабайт, жем жебейт, торчонун ичинде тынчы кетип, кишилерди торчодон алысыраак тургулачы деп сурагансыйт. Коркпосун үчүн баардыгыңар кыйкырбай тынч олтургула. Стулдарды торчонун тегерегине баардыгыңар жакшы көрүнгүдөй аралыкта коюп койгула. Балдар орундуктарга акырын олтурушат. Тарбиячы балдардан чымчыктын жасаган кыймыл-аракеттерин атоолорун өтүнөт, жоопторун тактайт. Балдардын көңүлүн чымчыктын башын бурушуна, караганына, конуп олтурганына, секиргенине бурат. Чымчыктын куйругун, канатын, тумшугун, бутун атап мүнөздөмө беришет.

Торчону башка жакка алып барып коюп, тарбиячы балдар менен абдан кооз, көркөм тартылган сүрөттөрдү колдонуп кышында кыштап калуучу чымчыктар жөнүндө аңгемелешет. «Кышкы пейзаж. Бактын бутагындагы жем салгычка балдар жем чымчыктарды күтүшүүдө. Тарбиячы чымчыктардын фигураларын пейзаж тартылган баракчанын бетине жайгаштырат. Аңгемени тарбиячы чымчыктардын бактын бутагынан учуп түшүшүп, жем жеп жаткан учурун чагылдыруучу сүрөттү көрсөтүү менен аяктайт. Тарбиячы суроо-жооп ыкмасы аркылуу балдардын түшүнүгүн, сөздөрдү кандайча өздөштүргөндүгүн анны сүйлөгөндө өз орду менен колдоно алгандыгын байкоого алат.

Дидактикалык оюн. «Учту-учту» аркылуу алган түшүнүктөрүн, сөз байлыгын бекемдейт.

Балдардын активдүү сөздүгүн буюмдардын мүнөздүү белилерин атоо аркылуу да андан ары өстүрүү керек (өңү, чоң, кичинелиги, даамы). Мисалы: компот – таттуу, муздак; тумак-жумшак, жылуу; көйнөк кооз, кичине топчулары, жакасы бар. Мына ушундай иштерди күндөлүк режим учурунда уюштурса, балдардын сөз байлыктары сан жактан гана эмес сапаттык жактан да интенсивдүү өсөт.

Биринчи кенже группада балдардын сөздүктөрүн өстүрүү иш аракеттерин шарттуу түрдө бир нече бөлүктөргө бөлсө болот.

Биринчи бөлүктөгү сөздөргө балдарды курчап турган чөйрөнү мүнөздөөчү сөздөр кирет.

Зат атооч. Айлана-чөйрөдөгү буюмдар, оюнчуктар, идиш-аяк, кийим, бут кийим, эмгек куралдары, чака, шыпыргы, шётка, жууркан-төшөк, шейшептер ж.б. аталыштары. Тазалыкты сактоо үчүн колдонулуучу буюмдар: самын, тиш шётка, сүлгү. Окуу жана жаратылыш материалдары: кагаз, карандаш, кисточка, чопо, кум, суу, барабан, баян, кыяк. Курулуш оюндарында колдонулуучу фигураларга: кубик, кирпич, доска.

Этиш сөздөр: ач, жап, коюп кой, байла, топчула, алгын, чечкин, кийин, укта, жуун, тазала, жуугун, үтүктө, тара, сүрөт тарт, чапта ж.б.

Сын атооч: өңдү-түстү форманы: кызыл, сары, жашыл, көк, кара, чоң, кичине; заттардын санын жана сапатын көрсөтүүчү сөздөр: көп, аз, ысык, муздак, суу, кургак, ачуу, таттуу.

«Балдар бакчасында тарбиялоо программасында» каралган сөздөрдү бекемдөө, тактоо сабактан тышкаркы экскурсияда балдар менен курчап турган буюмдардын, кубулуштардын, аталыштарын, эмнеге колдонула тургандыгын үйрөтүү, сөздүктү активдештирүү, байытуу аркылуу иш жүзүнө ашырылат.

Балдардын сөздүктөрүн активдештирүүдө тарбиячы төмөнкүдөй ыкмаларды колдонот. Суроолор: Жөнөкөй жана татаалыраак суроолорду берүү. Бул ким?, Эмне?, Үстүнө эмне кийген?, Эмнени тартып келе жатат?, Ким эмне тигип жатат? Сүрөттө эмне тартылганын гана сурабастан, андан ары эмне иш аткараарын суроо, тигил же бул иш-аракеттердин иреттүүлүгүн, бири-бирине болгон байланышын түшүнүүлөрүнө жардам берет.

Сөздүк көнүгүүлөр. Буюмдардын аталышын, сапаттарын, кыймыл-аракеттердин аталышын балдардын эстериңде бекемдөөчү көнүгүүлөр. Бул эмне? Эмнени үтүктөсө болот? Текчеде эмне турат? Магазинде эмне сатылат? ж.б.

Сөздөрдү улап толуктоо: Бул ыкма балдарга тааныш ырлар, жомокторду кайталоо, балдарга тааныш темадагы дидактикалык аңгеме-оюндарды колдонууда керек. Мисалы: «Асан кийинип эшикке ...». «Короодо тооктор жем...» ж.б.

1. Жаңы сөздү мурда тааныш сөз менен бирдикте колдонуу.

Мисалы: Тоок жемди чокуп жейт. Балапандар да чокуп жешет. Балапандар чоң тооктордон да тезирек чокуп жегенге аракет кылышат.

1. Балдарды жооп берүүгө аракеттендирүүчү тапшырмалар (көрсөтчү, тапчы, берчи, алып кел, ушундай жаса).

Мисалы: Балдарга сюжеттүү сүрөттү көрсөтүү: кыз топту жогору ыргытып ойноодо, экинчи кыз гүлдөргө суу куюуда ж.б.

Суроо берилген бала сүрөттөгү кыймыл-аракеттерди айтып берүү менен бирге тарбиячынын столунун үстүнөн ошондой эле буюмдарды таап, атап сүрөттөгү кыймылды кайталап көрсөтөт. Мындай көнүгүүлөр балдардын эсинде тигил же бул жаңы сөздөрдүн, кыймыл-аракеттердин бекем сакталышына, оюндун байышына жардам берет.

Үчүнчү топко кирген сөздөр дидактикалык оюндарда, инсценировкаларды көрсөтүүдө, сюжеттүү оюндарды уюштурууда балдардын эстеринде бекемдөөдө колдонулат.

Төртүнчү топтогу сөздөр. Үч жаштын аягында балдар улуулар жана теңтуштары менен мамиле түзүүдө төмөнкүдөй мүнөздөгү сөздөрдү колдонуп, сүйлөшүп калуулары керек:

а) жакын адамдарын, кесиптерди, мекемелерди белгилөөчү зат атооч сөздөр: апа, ата, чоң эне, чоң ата, кыз, эже, эркек бала, врач, тарбиячы, няня, повар, медсестра, балдар бакчасы, мектеп, оорукана ж.б.

б) Этиштер: ойлоо, суроо берүү, жардамдашуу, алуу, кармап берүү, тоскол болуу, кармашуу, таарынтуу, коркуу, боор оруу, дарылоо, достошуу ж.б.

в) Адамдардын маанайын, абалын, жасаган мамилесине баа берүүнү мүнөздөөчү сын атооч сөздөр: жакшы-жаман, начар, ак көңүл, капалуу, оорулуу, тура-туура эмес, кокустан, бирге, ынак ж.б.

Тарбиячы балдардын бул сөздөрдү түшүнүүсүн жана кепте колдонуусун турмуштун ар кандай жагдайларында, өзгөчө оюн процесстеринде колдонууга көнүктүрүшү керек. Ар кандай ишмердүүлүктөрдө балдардын сөз байлыктарын өстүрүү менен гана чектелбестен, мезгил-мезгили менен балдардын сөздөрдү өздөштүрүүлөрүн жыйынтыктоочу сабактарда, аңгемелешүүдө дидактикалык оюн процесстеринде жүргүзүлөт. («Биздин идиш-аяктар», «Жашылча жана жемиштер», «Куурчак конокко барат»,

«Үйүндү тап», «Эмнени жашырдым», «Сыйкырдуу баштык» ж.б.

Мисалы:

Дидактикалык оюн «Эмнени жашырдым». Тарбиячы бир нече буюмду балдарга көрсөтүп, эмне экендигин сурап столдун үстүнө тизет. Андан кийин бир баланы чакырып, столдон буруп тургузуп буюмдардын бирин жашырып коет. Доскадагы бала кайрадан столго бурулуп, буюмдарды карап, кайсыл буюмду тарбиячы жашырганын табат.

Экинчи кенже группада балдардын айлана-чөйрө жөнүндөгү билимдерин, түшүнүктөрүн кеңейтүү менен бирге сөз байлыктарын өстүрүү, сөздөрдү так, туура сүйлөөсүнө жетишүү улантылат. Төрт жаштагы балдар менен да сөздүк запастарын өстүрүү иши “Балдар бакчасында тарбиялоонун программасында” каралгандай окуу-тарбия процесстеринин бардык учурларында жүргүзүлөт.

Бул курактагы балдардын сөз байлыктарын, буюмдардын сапаттарын, касиеттерин белгилөөчү сөздөр менен тааныштыруу, байытуу (көлөмү, чоңдугу, калыңдыгы...), ошондой эле мейкиндикти, убакытты, айлана-чөйрөдөгү объектилердин физикалык сапаттарын (муздак, жылма, жылтырак) жана касиеттерин (эрийт, сынат) белгилөөчү сөздөрдү программалык талапка ылайык балдардын сөздүгүнө кийрүү көнүгүлөрү режимдин бардык учурларында ишке ашырылат.

Тарбиячы программалык талапка ылайык балдардын сөздүгүн өстүрүүдө буюмдардын, эмеректердин аттарын туура атоо менен чектелбестен, алардын мүнөздүү касиеттерин, сапаттарын белгилешип жалпы мүнөздүү белгилери боюнча группаларга бөлүүгө, жалпылоочу сөздөрдү колдонууга үйрөтөт (эмерек, идиш-аяк, кийим-кече). Балдардын сөздүгүн жана билимдерин, түшүнүктөрүн өстүрүү байланышта жүргүзүлгөндүктөн, бул группада адамдардын кесиптери, иштеринин жыйынтыктарын белгилөөчү жаңы маанидеги сөздөр менен сөздүктү байытуу ишке ашырылат.

Биринчи кенже группадагыдай эле, бул группада да сөздүктү байытуу үчүн төмөнкүдөй ыкмалар колдонулат:

буюмдарды кароо, атоо, эмнеге керектигин айтып берүү;

буюмдардын бөлүктөрүн, сапаттарын, тышкы көрүнүшүн атап берүү;

балдарга жооп табууга жардам берүүчү суроолор (балдардын пассивдүү сөздүгүнө керектүү сөздөрдүн бар же жок экендигин билүүгө жардам берүү);

буюмду көрсөтүү жана аны менен балдардын активдүү аракеттенүүсүн уюштуруу (колу менен кармалап көрүү, кулагы менен тыңшоо, жыттоо, даамын татуу);

жаңы сөздү ар кандай вариантта (өзгөртүп) балдарды кайталатуу (тарбиячыдан кийин кайталоо, суроого жооп берүү).

Айлана-чөйрөдөгү жашаган жаныбарларга, транспорт каражаттарына, буюмдарга күндөлүк турмушта байкоо жүргүзүүдөн тышкары, атайы сабактар уюштурулат. Себеби, мындай өткөрүлүүчү иштерде балдар байкоого, сезүү органдарынын жардамы менен ар тараптан объектини изилдөөгө үйрөнүшөт.

Мисалы: Жаныбарларга, өсүмдүктөргө, жашылча-жемиштерге, транспорт каражаттарына байкоо жүргүзүү, анын өзгөчөлүктөрү, материалдары менен таанышуу.

Төрт жаштагы балдар тамак даярдашып, аны менен улууларды, теңтуштарын меймандаганды жакшы көрүшөт. Ошондуктан бул группаларда “Чай демдегенди үйрөнөбүз”, “Салат даярдайбыз”, “Жемиштерди жууйбуз” – деген сыяктуу дидактикалык оюн, иш-аракеттерди уюштуруу керек. *Мындай дидактикалык оюн*, иш-аракеттер негизги сабактын бөлүгү катары өткөрүлөт (3-4-5 мин.). Кээде эки-үч дидактикалык оюндардан түзүлгөн сабактарды уюштуруу аркылуу балдардын тигил же бул программалык материалдарды кандай өздөштүргөндүктөрүн билүүгө болот.

Мисалы: “Таанып бил жана атагын” (балдар аныктайт, атайт). “Сыйкырдуу баштык” (колдорунун учу менен кармалап аныктайт). “Даамы боюнча тап” (балдарга даамдаттыруу).

Тарбиячы балдарды буюмдар менен тааныштырууда, ар кандай иш аракеттерди (оюн жана көнүгүүлөр) пландаштырат, өздөштүрүшкөн түшүнүк-аракеттерди балдар сюжеттүү-ролдуу оюндарды ойноодо колдонушат, бекемдешет.

Мисалы: Көрсөткүлөчү, пиялага чайды эмнеден куят? Кастрюлдун, казандын эмне кереги бар? Конфеттерди тарелкага салгыла жана башка тапшырмалар.

Балдардын сөздүгүн жана билимдерин, түшүнүктөрүн өстүрүү өз ара байланышта жүргүзүлгөндүктөн, адамдардын кесиптери,

иштеринин жыйынтыктары менен тааныштыруу, улууларга “Сиз” деп кайрылууга, няня, тарбиячылардын атын, атасынын атын туура айтууга, жакын адамдарынын эмгектери жөнүндө образдуу, кызыктуу, түшүнүктүү кылып айтып берүүгө үйрөтүү улантылат.

Мисалы: Няня – группаны таза кармайт, чаңдарды, полду таза сүртөт, идиш-аяктарды жууйт, балдарга тамак алып келип куюп берет, төшөнчүлөрдү жыйнайт, балдарга кийинүүгө, чечинүүгө, тарбиячыга жардам берет жана башкалар.

Балдарды туулган айлы, кыштагы, шаары менен тааныштыруу, адегенде балдар бакчасы жана аны курчаган чөйрө менен тааныштыруудан, алардын аталышын эстерине салып, туура атоодон башталат. Тарбиячы балдар бакчасы жайланышкан көчөдөгү үйлөрдү, балдар бакчасынын участоктору, имаратын көрсөтүп, аңгемелешип, түшүндүрүп сөздүктү байытат.

Ортоңку группада балдардын сөздүгүн байытуу, тактоо кенже группалардагыдай эле ар кандай ишмердүүлүктөрдө иш жүзүнө ашырылат (оюн, эмгек, өткөрүлүүчү иштерде).

Балдардын айлана-чөйрө жөнүндөгү түшүнүктөрүн кеңейтүү жана сөздүктү калыптандырууга арналган атайы өткөрүлүүчү сабак айына бир жолу эле уюштурулат. Ошондуктан, балдар менен уюшулган сейилдөө, экскурсиялардын мааниси чоң. Эне тили сабагынын бир бөлүгү катары көнүгүүлөр, дидактикалык оюндар пландаштырылып, балдардын айлана-чөйрө жөнүндөгү түшүнүктөрү такталат, бекемделет, сөздүктөрү байыйт. Балдардын сөздүгүн өстүрүү, эне тили сабагынын бардык бөлүктөрүндө каралат жана иш жүзүнө ашырылат.

Бул группада сөздүктү байытуу жана тактоодо төмөнкүдөй ыкмаларды колдонсо болот:

Сүйлөмдөгү жаңы сөздү үндүн басымы менен бөлүп көрсөтүү. Мисалы, «Карагылачы, кандай кооз машина», «Суу шылдырап арыкта агып жатты».

Объектини кол менен текшерүү жүргүзүүдө балдарга берилген түшүнүксүз сөз алдыңкы планга бөлүнүп көрсөтүлүшү керек. (Бадыраң жылма эмес, түз эмес. Ал бадыранды колуңар менен сыйпалап көрсөнөр, буга ишенесинер).

Балдарга берилген сөздү айтып, үлгүсүн берүү керек: бардыгыңар айткыла – ызылдайт. Чиркей учуп ызылдайт.

Жаны сөздү ар кандай сүйлөмдөрдө колдонуу. Жыгач кашык. Кайык да жыгачтан жасалган ж.б.

«Балдар бакчасында тарбиялоонун программасында» белгилегендей коомдук турмуш, адамдардын эмгектери жана алардын эмгектериндеги кыйынчылыктар менен тааныштыруу да балдардын сөздүк запастарын өстүрүүгө чоң жардам берет. Тарбиячы балдарды жаш өзгөчөлүктөрүн, программалык талаптарды жетекчиликке алып тигил же бул ишмердүүлүктөрдө тааныштыра турган негизги сөздөрдү белгилеп алуусу керек. Экскурсия, байкоо жүргүзүүдө балдардын көңүлдөрүнө калган таасирлери ар кандай оюндарда чагылдырылат. Тарбиячы балдарга тигил же бул оюндун сюжетин түзүүгө, сөзүн байытууга ылайыктуу оюнчуктарды, иллюстрацияларды топтоого, ошол каражаттарды колдонуп ойноодо керектүү сөздөрдү пайдаланууга жардам берет. Балдарды жүрүм-турум эрежелери менен тааныштыруу, тарбиялоо да сөздүктү байытууга чоң мүмкүнчүлүктөрдү түзөт (атайы сабактарда, сейилдөөгө чыкканда). Тарбиячы сюжеттүү сүрөттөрдөгү тартылган нерселерди атоо менен чектелбестен, балдарды ойлонуп мазмундуу бири-бирине байланыштуу жооп берүүгө, образдуу сөз каражаттарын пайдаланууга тарбиялайт.

Балдардын айлана-чөйрө жөнүндөгү түшүнүктөрүн тактоо жана сөздүктөрүн активдештириш үчүн дидактикалык оюн түрүндө атайы сабактар («Кыш – жаз», «Жай – күз», «Жемиш багында – огороддо», «Кийим – бут кийим – баш кийим»), атайы аңгемелер өткөрүлөт.

1. кыска жооп талап кылуучу суроолорду (эмне?, кайда?, Кандай?) же ой жүгүртүүнү талап кылуучу (кантип?, эмне үчүн?) суроолорду берүү;

2. балдарга тааныш сөздөрдү эстерине салуу («Кар аппак болуп, күндүн нурларына... жатты», «чагылып, жаркырап»);

3. окшоштуктары боюнча сөздөрдү түзүү («кант – кант салгыч, май- май салгыч»);

4. тарбиячы сүйлөмдө таштап кеткен сөздөрдү таап ордуна коюп сүйлөө («Желек шамалга...» «желбирейт», «Тамчылар жерге тып-тып деп ...» «тамчылады»).

Улуу группада балдардын сөзүн өстүрүү жана айлана-чөйрө менен тааныштыруу боюнча өткөрүлүүчү иштердин саны ортоңку группага караганда үч сабакка чейин көбөйөт, мазмундары өзгөрөт.

Өзгөчө орун айлана-чөйрө жөнүндө түшүнүктөрдү калыптандырууга бөлүнөт. Балдардын буюмдар жөнүндөгү түшүнүктөрү кеңейет, такталат. Буюмдардын формаларына, көлөмдөрүнө, өңдөрүнө, жекече өзгөчөлүктөрүнө туура мүнөздөмө берүүгө үйрөнүшөт. Буюмдар, буюмдардын тетиктеринин (деталдары) – аталышы, касиеттери жана сапаттары менен кеңири таанышуу, кандай материалдардан даярдалгандыгы, өңү-түсү, физикалык сапаттары, касиеттери жөнүндө кеңири түшүнүк берүү да балдардын сөздүгүнүн өсүшүнө чоң жардам берет.

Буюмду жана алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен тааныштырууга сабактардын (4-6 минути) бөлүнүп анда сөздүк иши оюн жана көнүгүү формаларында өткөрүлөт.

Балдардын сөздүгүн байытууда жана тактоодо төмөнкүдөй ыкмалар колдонулат:

1. тарбиячы буюмду жана аны менен болгон аракет-кыймылды, сапатын чагылдыруучу жаңы сөздү басым түшүрүп айтуу менен ажыратат, балдардан аны кайталоону суранат. («Булбулдун уккулуктуу сайраганы баардыгына жакты». Эстеп калдыңарбы? Булбул кандай сайрайт экен?);

2. жаңы тааныштырылган сөз жөнүндө ой жүгүртүүлөрүн сунуш кылуу («Эшиктеги аяз бетти тызылдатат. Балдар, кандай деп ойлойсуңар, бул жылдын кайсыл мезгили?»);

3. бир буюмду (объектини) мүнөздөөчү бир нече сөздү айтып, анын ичинен ал буюмду тагыраак мүнөздөгөн сөздү табуну сунуш кылат. (гүл – кооз, назик, үлпүлдөк, жыттуу; аюу – эби жок, майпагай, олчогой).

Улуу группада көпчүлүк убактарда сөздүктү активдештирүү жана алган билимдерин бекемдөө үчүн тарбиячы балдарга төмөндөгүдөй суроолорду берет: (бул эмне? кандай? качан? эмне кылып жатат?). Дидактикалык көнүгүүлөрдү өткөрөт. «Ким тагыраак айтат», «Ким көбүрөөк байкайт» (заттардын, буюмдардын белгилерин, сапаттарын). «Ким башкача айтат», «Карама-каршы сапатын көрсөт». Дидактикалык оюндар – «Жашылча – жемиш магазинин», «Сүрөттөрдүн ордун тап», «Бир сөз менен ата» жана башка көнүгүүлөр.

Жаратылышытагы кубулуштар, жаныбарлар жөнүндө балдарга айтып берүү, байкоо жүргүзүү, аңгемелешүү да балдардын сөздүгүн байытууга кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Мисалы: Үй

жаныбарлары адамдардан коркушпайт, адамдар алардын жашоосуна керектүү шарттарды түзүшөт. Үй жаныбарларынын пайдасы чоң. Жапайы жаныбарлар адамдардан коркушат, качышат, адамдарга кол салышат. Алардын дене түзүлүштөрү, өңү-түстөрү жашоо шарттарына ылайыкташкан.

Улуу группада коомдук турмуш жана анын өзгөчөлүктөрү менен тааныштырууда балдардын жаш жана жекече өзгөчөлүктөрүн эсепке алыш керек. Балдар тарбиячынын чын ниеттен толкунданганын, кайгырганын, ар түрдүү көз карашын айттырбай сезе билүүлөрү зарыл. Себеби коомдук турмуштун көрүнүштөрү менен тааныштыруу балдардын акыл-эс жөндөмдүүлүктөрүн гана эмес, боорукердик сезимдерге тарбиялайт, сөздүктөрүн жаңы сөздөр менен байытат, толуктайт.

Балдарга кыргыз эли жөнүндө, элдердин достугу жөнүндө, ар кандай улуттардын жашоо шарты жөнүндө айтып берүү абдан кызыктуу. Өз туулган жерлерин сүйүүгө, аскер кызматчыларынын татаал, кыйын эмгегин сыйлоого, урматтоого тарбиялоо, улуу адамдардын эмгектери менен тааныштыруу, коомдук мүнөзүн жана ар кандай кесиптин (курулуш, транспорт, байланыш, жеңил жана оор өнөр жай, айыл-чарба жумуштары) керектүүлүгүн баса көрсөтүү балдардын акыл-оюн, түшүнүгүн арттырып сөз байлыгын өрчүтөт. Ошондой эле балдардын сөзүн байытууда сүрөттөрдү, фотография, слайд, диафильм, кинофильм жана башка көргөзмө материалдарды кеңири колдонуу керек.

«Балдар бакчасынын тарбиялоо программасында» коюлган талаптарды системалуу, так аткарганда гана тарбиячы балдар менен жогоруда айтылып кеткен талаптарды иш жүзүнө ашыра алат, алардын сөзүн өстүрүүдө олуттуу иштерди жүргүзөт.

Даярдоо группасында балдардын сөз байлыктарын өстүрүү тарбиячынын негизги максаттарынын бири. Балдардын оозеки кебин өстүрүү менен бирге өзгөчө жаңы кезиккен сөздөрдүн маанисин түшүндүрүүгө, бир маанилеш жана карама-каршы маанидеги сөздөрдү түшүндүрүү чоң ролго ээ. Программалык талаптар боюнча сөздүк ишти жакшыртуу, сабактын мазмунуна жараша жаңы сөздөрдү тандап алуу, маанисин ачып көрсөтүүнү ар дайым көңүлдө сактоо керек. Жаңы сөздөрдү кепте колдонуу – этаптар боюнча жүргүзүлөт:

биринчи этап - сөздүн маанисин түшүндүрүү,
экинчиси - сөздүн маанисин тактоо.

үчүнчү этабында - сөздөрдү ооз эки кепте активдүү колдонуу.

Иш тажрыйбада көбүнчө төмөнкүдөй методикалык ыкмалар колдонулат: байкоо жүргүзүү, көрсөтмө материалдар, дидактикалык оюндар жана көнүгүүлөр, чыгармачылык аңгемелерди түзүү, түшүндүрүү, адабий чыгармаларды окуп айтып берүү, жаттоо. Даярдоо группаларында балдардын сөздүгүн активдештирүү алдыңкы орунга чыгат. Балдарга берилген тапшырмаларда, көнүгүүлөрдө, грамматикалык ар түрдүү аныктамаларда: зат атооч, сын атооч, тактооч, сан атооч, өзгөчө этиш сөздөрдү активдүү колдонууга өзгөчө көңүл бурулат.

Бул максаттарга жетиштирүүдө төмөнкүдөй оюндар жана көнүгүүлөр пайдаланылат:

«Ким көбүрөөк заттын белгисин, сапатын атайт?» («Коон – сүйрү, тоголок, жашыл сары, сапсары, жыттуу, ширин даамдуу, таттуу).

«Кар кандай болот?» («Кар жаады. Кар ...?» - «Себеледи», «Түштү», «Жылтырады», «Эриди») жана башкалар.

Туура тандалып алынган сүрөттөр, мисалы, А.Саврасовдун «Чаар каргалар учуп кетишти» деген чыгармасы боюнча сөздүк ишин жүргүзүүдө атайын тандалган синоним сөздөр пайдаланылат. Тарбиячынын тапшырмасы боюнча каргалардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн белгилөөчү сөздөрдү балдар айтышат. Балдардын сөздүгүн байытууда сүрөттөр колдонулат.

Мисалы: «Балдардын мурдагы жана азыркы турмушу».

Сүрөт боюнча аңгемелешүүгө балдар «кедей», көңүлсүз, кайгылуу, бактысыз, капалуу» - жана азыркы балдар «көңүлдүү, куунак көңүл, бактылуу» - деген сөздөрдү колдонушат. Сүрөттөр менен иштөөдө салыштыруу, айрымаларын атоо, сүрөттүн фонун мүнөздөмө берүү керек. Балдардын активдүү сөздүгүн байытуу үчүн сүрөттөрдүн темасын айттыруу, сүрөттөрдүн негизги мазмуну боюнча темасын кое билүү жана сүрөттөп айтып берүү балдардын сөздүгүн кеңейтет. Дидактикалык оюндарды уюштурууда балдардын мурда өздөштүрүшкөн сөздөрүн активдештирүү, бекемдөө иштери да жүргүзүлөт. Мисалы, оюнду уюштурууда, тарбиячы суроолорду пайдаланат: «Ётүктү ким тигет?», «Талааны ким айдайт?», «Үйлөрдү ким тургузат?», «Жылкыны ким кайтарат?», «Балдарды ким окутат?» жана башкалар.

Диалог кеби – бул эки же бир нече кишинин суроо-жооп аркылуу маектешүүсү. Жооптору кыска, татаал эмес болот. Толук эмес сүйлөм, таң калуу, үндүн ачык көркөмдүгү, кыймыл, мимика ж.б. – диалогиялык кептин негизги белгилери болуп эсептелет.

Берилүүчү суроону ойлонуп так, кыска түзүү, суроо берүү, уккан жообуна карата жооп берүү, толуктоо жана аңгемелешип жаткан адамдын кебин оңдоо, диалогиялык кепти уюштурууда өзгөчө мааниге ээ.

Ал эми монологиялык кеп – баяндоочу ойдун айрым бөлүктөрүнүн байланыштуу болуп, айтылуучу ойдун так, толук, кенен чагылдырылышын мүнөздөйт. Монолог, аңгеме, сүйлөп жаткан адамдын өз кебинин мазмунуна көңүл коюп, ойлонуп сөздөрдү туура курап, эркин сүйлөөнү талап кылат.

Баланын сөз байланышын түзүү анын функциясын өзгөртүү баланын кыймыл-аракетинин татаалданышына жана анын жашоо шартына, айлана-чөйрө менен байланыш жасоонун мазмунуна таандык. Баланын кебинин функциясы анын ойлоосу менен бирге өсөт, алардын байланышынын мазмуну баланын тили аркылуу чагылдырылат.

Байланыштуу айтып берүү, угуучуларды кызыктыруу жөндөмдүүлүктөрү балдарды башкалар менен мамилелешүүгө тарбиялайт, уялбоо, өзүнө-өзү ишенүү сезимдерин калыптандырууга жардам берет.

Балдардын байланыштуу кебин өстүрүүнү баланын сүйлөө маданиятын калыптандыруудагы маанилүү «звеносу» катары карса болот. Сүйлөө маданиятынын кийинки өнүгүүлөрү, мектепке чейинки куракта калыптанган кеп маданиятына таянат.

Баланын байланыштуу кебин калыптандыруу ар кандай сабактарда жүргүзүлөт.

Кенже группада эне тилдин активдүүлүгүн жана сүйлөөнүн ыкмаларын негизинен байланышуунун реалдуу турмуштук ситуацияларында жана балдардын ишмердүүлүгүндө тарбиялоого болот. Бул процесс балдар бакчага кирген баланын биринчи минутасынан башталат. Аны үчүн кенже группанын тарбиячылары ар кандай ыкмаларды билүүсү зарыл. Тарбиячы балдарды сүйлөшүүгө өзү чакырат.

Аңгемелешүү учурунда, көрсөтмө куралдарды төмөнкүдөй оюндарда колдонсо болот: «Сүрөттөп айтылышы боюнча тап», «Сөздү ойлоп тап», «Сөздү бүтүр», «Жакшы көргөн оюнчугунду сүрөттө» ж.б.

Даярдоо группаларында балдарга берилген сөздөрдү колдонуп аңгемелерди түздүрүү маанилүү ыкмалардын бири болуп эсептелет. Мисалы: «кар», «муз», «балдар», «чана», «коньки», «жеңил», «жыгылышат». Тарбиячы жогорку сөздөрдү тактап, балдардын активдүү сөздүгүнө кийрет. Даярдоо группаларында балдардын сөз байлыктары жетиштүү деңгээлде болгондуктан, аңгемелердин аягын бүтүрө айтууга да үйрөнүшөт. Балдар өзүнүн ойлорун так, кыска, образдуу чагылдырууда табышмактарды пайдалануу да чоң мааниге ээ. Ошондой эле макал-лакаптарды пайдалануу да сөздүк ишке чоң таасирин тийгизет.

Байланыштуу кеп

Айрым бир көрүнүштү, ойду, чыгарманы логикалык иреттүүлүктө, так, образдуу, грамматикалык жактан туура баяндоо – байланыштуу кеп деп түшүндүрүлөт. Байланыштуу кеп – бул айтылуучу ойдун байланыштуулугу. Байланыштуу сүйлөгөн бала (чоң адам), мамилешүүгө, образдуу сүйлөөгө, уялбаганга, өзүнө ишенүүгө үйрөнөт. Баланын байланыштуу кеби, кептин өнүгүшүнүн бардык максаттары менен тыкыз байланышта болот: сөздүктү байытуу жана активдештирүү, грамматикалык жактан туура сүйлөм түзүүнү калыптандыруу, маданий үндүк тыбыштарды тарбиялоо.

Эгерде бала сөздүгүн байытуу процессинде керектүү санда, деңгээлде сөз корун топтосо, акырындап аларды катыштырып өз оюн так жана толук чагылдырууга үйрөнөт. Ал эми грамматикалык жактан туура сүйлөө кебин калыптандыруу – баланы өз оюн жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдө грамматикалык эрежелердин (формалардын) негизинде туура түзүүгө тарбиялайт.

Маданий үндүк тыбыштарды тарбиялоо боюнча көнүгүүлөр, баланын кебинин так, түшүнүктүү, көркөм болушуна жардам берет. Балдар менен негизги диалогтук жана монологтук кептин түрлөрү колдонулат.

Эгер бала бакчага келген алгачкы күндөрү сүйлөбөй, түнт болсо, тарбиячы ага өзгөчө жумшак мамиле жасоого тийиш: Аны менен ойноп, сүйлөшүп, өз кыймыл-аракеттерин атоо менен күндүн акырына чейин оюн, учуру болобу, сейилдөөдө болобу, жууну учуру болобу, же тамак ичкен учурубун тарбиячы ар бир бала менен сүйлөшүп, байланыштуу сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүүсү керек. Негизги ыкма катары жекече сүйлөшүүлөр колдонулат.

Кенже жана ортоңку группаларда коллективдүү баарлашуулар чоң мааниге ээ. Ал балдардын бири-бири менен жакындашуусуна, жүрүш-турушунун калыптанышына жардам берет. Мисалы, тарбиячы балдардын бүгүн кайда бардыңар, эмне жаңылык уктуңар, жаратылыш бурчунда же участкасто эмнелерди көрдүңөр деген өңдүү суроолору менен түнт балдарды сөзгө алат, аларды сүйлөй билүүгө, туура жооп бере билүүгө үйрөтөт.

Жогорку группада сүйлөшүүнүн тематикасы, аңгеменин мазмуну тапшырма уламдан-улам татаалданат. Балдардын чондор менен байланышуу ыктарын тарбиялоого көп көңүл бурулат. Балдар коомдук жерлерде адамдарга тура мамиле жасоого, адамдар менен байланыштуу сүйлөм түзүп, баарлашууга үйрөнөт.

Е.И. Тихеева, А.П. Усова, О.И. Соловьева ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрү көрсөткөндөй, адамдын байланыштуу сүйлөө жөндөмдүүлүктөрү педагогдун жетекчилиги астында багыттуу жана системалуу окуу-тарбия иши жүргүзүлгөндө гана өркүндөйт.

Балдар качан гана педагогдун сөзүнө көңүл коюп угуп, сөздөрдүн «оттенокторун» ажырата алууга үйрөнүшкөндө гана өзүлөрүнүн айлана-чөйрөсүндөгү улуу адамдардын үлгү болорун түшүнүшүп, айткан сөздөрүн, ой-пикирлерин кабыл алышат жана аны өзүнүн сүйлөгөн сөздөрүндө пайдаланышат.

Балдардын байланыштуу кебинин өзгөчөлүктөрү

Үч жаш курагындагы балдар үчүн диалогиялык кептин жөнөкөй формасы болгон суроого жооп берүү жеткиликтүү. Анын кеби учурдагы окуяга байланыштуу болот. Алгачкы учурларда байланыштуу кептери 2-3 сөздөрдөн турат, алардын жаш өзгөчөлүгүн эске алып, жоопторун байланыштуу ой катары кабыл алуу керек.

Мисалы: оюн «Оюнчуктар дүкөнү»

Максаты: Эки-үч жаш курактагы балдарды оюнчуктарды туура

атап, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн катыштырып 2-3 сөздөн турган байланыштуу сүйлөм түзүүгө үйрөтүү.

Методикалык ыкмалар: аңгемелешүү, суроо-жооп, табышмактарды табуу, ыр окуп берүү.

Каражаттар: ар кандай оюнчуктар.

Сабактын жүрүшү

-Тарбиячы: Балдар мен бүгүн оюнчуктар дүкөнүнүн сатуучусумун, ал эми силер сатып алуучу болосунар.

- Катары менен балдардан эмне сатып аларын суроо: «Сен эмне сатып аласың?

- Балдар: - «Мен куурчак сатып алам», «Мен топ сатып алам», «Мен машина сатып алам» ж.б.

-Тарбиячы: Балдар азыр мен силер сатып алган оюнчуктар жөнүндө ыр окуп берем. Көңүл коюп уккула, кайсыл ыр силерге жакса, аны биз анан жаттайбыз. Макулсуңарбы.

Менин тобум

Тобум менин тоголок,
Тоголотсом жоголот.
Өйдө карай ыргытсам,
Учуп чыгат оболон.

Жерге урсам секирет,
Такыр койбой чаалыгып.
Тепсем качып жеткирбей,
Калат мага таарынып.

Ы.Кадыров.

Коёнек

Чуркайт биздин коёнек,
Кулактары серендеп
Кулактары серендеп.
Карап турам күнүгө,
Капустаны белендеп.
Көлөкөсүн көргөндө
Корко берет элендеп

А.Барто

Тарбиячы: Балдар силерге бул ырлар жактыбы?

Кана ким айтат кайсыл ырды биринчи жаттайлы? (балдардын жообу).

Ал ырда эмне жөнүндө айтыларын мага ким айтып берет?

(балдардын жоопторун угуп, түшүнүктөрүн тактоо).

Тарбиячы: Балдар, силер сабакта абдан жакшы олтуруп, суроолорго жакшы жооп бергендиктен, мен силерге эки табышмак айтам. Кимдер жандырмагын тез тапса, баарыбыз «азамат, жарайсын» деп кол чабабыз.

Макулсуңарбы!

Табышмак:

Бакыраң көз, суу жүрөк,

Бул жандыкты ким билет!

(коён)

Короону кайтарат,

Жат мизин майтарат.

Эң бир сак кулагы,

Ким жообун айталат?

(ит)

Ортоңку группаларда балдардын байланыштуу кебинин өнүгүшүнө сөздүктөрүнүн байышы (2-2,5 миң сөз) чоң таасир этет. Бул курактагы балдардын кеби ыраттуу жана кененирек боло баштаганы менен, дагы эле кебинин структурасынын али жетилбегендиги байкалат. Ортоңку группаларда балдарды тарбиячылар сүрөттөр, оюнчуктар, сюжеттер боюнча чакан аңгемелерди түзүүгө үйрөтө башташат.

Аңгемени кайталап айтып берүү айына 1-2 жолу кайталануучу жана жаңы чыгармалар болуп, эне тилин өстүрүү сабагынын бөлүгү катары киргизилет.

Сабактын түзүлүшү алдыга коюлган максаттарга байланыштуу болот.

Аңгемени айтып берүү сабагы төмөнкүдөй структурадан турат:

Кириш бөлүгүндө, балдарды жаңы теманы, анын негизги идеяларын жекече турмушундагы тажрыйбаларына, сүрөттөрдү ж.б. каражаттарды колдонуу аркылуу кабыл алууга даярдоо.

Балдардын чыгарманы эркин кабыл алуусун камсыз кылуу үчүн, уккандан кийин айтып бересиңер деп эскертпестен тексти окуп берүү (эгерде чыгарма балага тааныш болсо 1-2 этапты аттап өтсө болот).

Экинчи жолу окуганда кайталап айтып бересиңер, деп эскертүү.
Балдарды чыгарманы толук кабыл алууга даярдоо: чыгарманын мазмунун иреттүү талдоо.

Кайталап окуп берүү.

Тыным жасоо (балдар тексти эстеп калуулары үчүн).

5-7 баланы кайталап айттыруу

Сабактын аягында сүйлөө кеби бай, эмоционалдуу болгон балдардын ийгилигин белгилөө. Балдардын каалаган чыгармаларын дагы аңгеме айтып берүүгө колдонсо, тарбиячы алардын чыгармаларга болгон кызыгууларын, эстетикалык сезимдерин тарбиялайт. Сабактын мазмунуна ылайык төмөнкүдөй ыкмалар пайдаланылат:

Чыгарманы көркөм окуп берүү.

Балдарга суроо берүү.

Түшүндүрүү.

Көнүктүрүү (жекече, жалпы).

Баланын жекече тажрийбасына кайрылуу.

Көрсөтмө каражаттарды көрсөтүү.

Сөздү же айрым бир фразаны баланын эсине салуу.

Тарбиячынын айткандарын кайталоо.

Чыгарманын башын, ортосун, аягын айтуу.

Ролдор боюнча айттыруу, инценировкалоо.

Мисалы, кенже группада «Көмөч» жомогун айтып берүү.

Максаты: бөбөктөргө жомоктун мазмунун түшүнүүгө жардам берүү, көмөчтүн сөздөрүн кошулуп айтууга тартуу, жомокту дагы угуу, айрым учурларын, аракеттерин сөз менен атоого, жөнөкөй сүйлөм түзүүгө үйрөтүү.

Алды ала уюштурулуучу иш: сабакка 1-2 күн калганда жомок боюнча тартылган сүрөттөрдү балдар менен бирге кароо. Балдарды көмөчтүн ыры менен тааныштыруу (мындай ыкма балдарды сабак убагында алаксыбай, жомокту аягына чейин угууга үйрөтөт).

Сабактын жүрүшү

Тарбиячы жомокту оозеки айтып берет. Андан кийин фланеграф (оюнчуктар, куурчак, картондон жасалган театрларды) колдонуп, балдарга айрым ырдын сөздөрүн айттырып

жомокту инцинировкалайт, кайталайт, кыска байланыштуу сүйлөмдөрдү түзгөнгө үйрөтөт. Жомокторду кайталап айттырууда драматизациялоонун элементтерине да үйрөтүү керек. Себеби, драматизациялоо оюндары балдарды абдан кубандырып, активдүү болууга чакырат.

Ал эми ортоңку группалардагы сабактын аягында балдардын чыгарманын мазмуну боюнча аңгемелешүүлөрүн тарбиячы анализдөө менен бирге, балдарды текст менен айтып берүүлөрүндөгү айрымачылыктарды байкоого тарбиялайт. Ошондуктан, балдарга окуп берүүчү чыгармалардын көлөмдөрү чакан, андагы каармандардын кыймыл аракеттери тизмектүү, так, ачык-айкын, сөздөрү түшүнүктүү, синтаксистик жактан жөнөкөй (фразалары кыска) болот.

Наристе группаларында сөз өстүрүү жана айлана чөйрө менен тааныштыруу боюнча программалык милдеттер баланын наристе куракта, сүйлөй билүүгө жетишүүсү балалыктын бүтүндөй мезгили үчүн өзгөчө мааниге ээ болот.

Буюм менен аракетти өнүктүрүү, буюм менен аракеттин жана буюм менен оюн ойноону байытууну камсыздап бир эле убакта сүйлөөнү өздөштүрүп алат.

1 жаштан 1,6 жашка чейинки куракта сөздү түшүнүү алда канча ургалдуу өнүгүп, сүйлөөнү тууроо мүмкүнчүлүгү өркүндөйт, былдырагы татаалдап, бир жарым жашка 30-40 жана андан ашык сөз сүйлөөгө жетип, активдүү сөздүгү кеңейет.

1,6 жаштан 2 жашка чейин сөз сүйлөө активдүү өнүгөт. 2 жашка баланын активдүү сөздүгү 200-300 сөзгө жетет. Сөздөрүндө көптүк сандын формалары жана зат атоочтун бир катар жөндөмөлөрү, этиштин өткөн жана келер чактары пайда болот. Бала бир топ жеңил үндүү тыбыштарды туура айта баштайт.

Күндөлүк турмушта (жууну, кийинүү, уктоого жаткыруу, ойногондон кийин туруу, ойноо, сейилдөө ж.б.у.с. процессинде) айлана-чөйрөдөгү буюмдарга жана көрүнүштөргө балдардын көңүлүн буруу. Тиричилик буюмдарды жана оюнчуктарды пайдаланууга үйрөтүү.

Баланын чоң кишилер жана балдар менен сүйлөшө билүүсүн ойготуу, айлана-чөйрө менен мамиле жасоо каражаты катары активдүү сүйлөшүүнү өркүндөтүү. Туураганды өнүктүрүп, чоң

кишилердин үлгүсүндө сүйлөөгө үйрөтүү, сүйлөөнү өркүндөтүү.

Балдарда жөнөкөй сүйлөмдөр менен жооп берүүгө түрткү болуу. Балдарда сүйлөшө билүү талабын тарбиялоо.

Ортоңку группадагы балдар көркөм чыгармалардын, жомоктордун текстерин кайра айтууда, анын мазмунуна гана эмес, көркөмдүгүнө да көңүл бурууга тийиш.

Тарбиячы балдардын сөз байлыгын, байланышын өркүндөтүү менен бирге, аларды көркөмдөп айтууга, туура интонацияда сүйлөөгө машыктырат.

Мисалы, жыл башында өтүлгөн «Оюнчуктар дүкөнү» деген оюнду кайталоодо...

Бала. Оюнчуктар дүкөнүндө ... (тыным)

Тарбиячы: Оюнчуктар дүкөнүндө ар түрдүү, оюнчуктар сатылат.

Бала. Көп кооз оюнчуктар бар: кубиктер, аюулар

Тарбиячы: Туура, көп: шылдырактар, куурчактар, машиналар, самолеттор, аюу, түлкү ж.б. кооз оюнчуктар бар.

Байланыштуу сүйлөөгө шарттайт. Тарбиячынын мындай колдоосу, баланы тартынбай, эркин, так, кооз, мазмундуу байланыштуу сүйлөөгө шарттайт.

Ортоңку группадагы балдар көркөм чыгармалардын, жомоктордун тексттерин кайра айтууда, анын мазмунуна гана эмес, көркөмдүгүнө да көңүл бурууга тийиш. Тарбиячы балдардын сөз байлыгын, байланышын өркүндөтүү менен бирге, аларды көркөмдөп айтууга, туура интонацияда сүйлөөгө машыктырат.

Балдардын байланыштуу кебин өркүндөтүү күндөлүк режимдин бардык учурларында, сабактарда ишке ашат. Кенже курактагы балдар кепти укканга жана түшүнгөнгө суроолорго жооп бергенге, бири-бирин укканга (тапшырма боюнча оюнчукту алып келүү, сүрөттөн көрсөтүү ж.б.) үйрөнүшөт. Суроолор балдар үчүн так жана түнүктүү болуусу керек.

Мисалы: «Кайсыл оюнчуктарды жакшы көрөсүң?» деген тема боюнча сабак.

Максаты: Балдарды жолдоштору жана улуулар менен суроо-жооп берип аңгемелешкенге; оюнчуктарды сырткы көрүнүшү боюнча мүнөздөп, кыскача айтып берүүгө; буюмдардын бөлүктөрүн атаганга; жанындагыларга сылык кайрылганга (саламдашуу, коштошуу); туура тыбыштарды айтууга көнүктүрүү.

Каражаттар: Оюнчуктар: коен, аюу, куурчак, топ, машина, түлкү, (кооз себетке салынып үстү жабылган).

Мазмуну: Оюнчуктар салынып үстү салфетка менен жабылган себеттин жанында олтурган куурчак – Акылтай. Саламатсыңарбы балдар! Кандай жакшы балдарсыңар, мен силерди көрүп кубанып жатам. Мен алып келген себетте эмнелер бар экендиги силерди кызыктырабы? Баарыңар көңүл коюп угуп мен айткан табышмактын жандырмагын туура тапсаңар, себетте эмне бар экендигин көрсөтөм.

Бакыраң көз, суу жүрөк,
Бул жандыкты ким билет?

(коен)

Кыш киргенде уктаган
Жаз келгенде чыкпаган

(аюу)

Ийнеси көп, иш билбейт,
Ага душман түк тийбейт.

(кирти)

Секирет чапсаң,
Шамалдай чапчаң,
Тил албайт такыр,
Бул эмне тапсаң

(топ)

Тоокторго өч болуп,
Өтгү ушунун азабы?
Эстеп көрчү, кайсы айбан
Куйрук кылган жаканы.

(түлкү)

Азаматсыңар, баарыңар тез ойлонуп, табышмактарды туура таптыңар.

Эми бул оюнчуктар менен ойногунар келеби? Балдар баарыңар жакшылап ойлонуп, өзүңөр жакшы көргөн оюнчук жөнүндө сүйлөм түзгүлө, сүрөттөп айтып бергиле. Ким туура жакшы айтып берсе, оюнчукту алып ойнойт (балдардын жооптору).

Оюн: Балдар ким көрсөтөт: «Коең кантип секирет?», «Аюу кантип басат?», «Топ кантип секирет?», Ким машина болгусу келет? Кана балдар анда баарыбыз машинага түшүп «би-би-би» деп сигнал берип, сейилдөөгө баралы. Жомокторду, аңгемелерди угуп жана айтып берүү аркылуу балдардын сөздүктөрү байыйт, байланыштуу кептери өркүндөйт. Жогорудагыдай ар кандай жаңы методикалык ыкмаларды пайдалануу аркылуу балдардын көңүл коюп уга билүү, эске тутуу, кыялдануу, аналитикалык ой-толгоо, бир кырдал менен экинчи кырдалды салыштыруу, жомоктун мазмуну боюнча суроо-жооп берүү, байланыштуу сүйлөө жөндөмдүүлүктөрү калыптанат.

Ошондой эле жомоктор, көркөм чыгармалар аркылуу балдар ар кандай адеп-ахлак эрежелери менен таанышышат, күндөлүк окуу-тарбия иштеринде бекемделет.

Мисалы, К.И. Чуковскийдин «Мойдадыр» деген чыгармасы. Тарбиячы кенже группанын балдары менен тамактануу, жуунуу, кийимдерин чечип-илүү, кийинүү ж.б. убактарда «Мойдадыр» чыгармасындагы окуяларды эстерине салып, суроо-жооп, түшүндүрүү, аңгемелешүү аркылуу балдардын маданий-гигиеналык жактан түшүнүктөрүн, көнүгүлөрүн бекемдейт, ортоңку группада баалоого үйрөнүшөт.

Жогорку группаларда балдардын байланыштуу кеби бир топ эле деңгээлде өнүгүп калат. Суроолорго бала жетиштүү мазмунда так, кыска же кенен жооп берет. Жолдошторунун пикирлерин жана жоопторун баалоо, кошумчалоо же ондоо жөндөмдүүлүктөрү өркүндөйт. Алты жаш курагындагы бала берилген тема боюнча сүрөттөөчү жана сюжеттүү аңгемелерди бир топ жакшы деңгээлде, так, кенен, байланыштуу түзө алат. Бирок дагы деле бул курактагы балдар тарбиячынын үлгүсүнө муктаж, себеби буюмдарды же кубулуштарды эмоционалдуу чагылдыруу мүмкүнчүлүктөрү али жетишсиз. Бул курактагы балдарды кайталап айтып берүүгө үйрөтүүдө, программада белгиленген чыгармаларды, элдик жомокторду пайдалануу да кеңири сунушталат.

Мисалы: “Ырыс алды ынтымак” (кыргыз эл жомогу)

Максаты: Балдарды жомоктун текстине көңүл буруп угууга, маанисин түшүнүүгө, андагы каармандардын аракеттерине, бирибирине болгон мамилелерине баа берип байланыштуу сүйлөп берүүгө үйрөтүү, сөздүктөрүн байытуу.

Каражат. Жомок боюнча сүрөт, боолонгон чырпык.

Мазмуну. Балдар мен силерге бүгүн кыргыз элинин “Ырыс алды – ынтымак” деген жомогун окуп берем. Баарыңар көңүл коюп уккула, ойлонуп жомокто кимдер жөнүндө айтылганын, андагы каармандар өздерүн кантип алып жүргөнүн, бирибирине болгон мамилелери жөнүндө өз ойлоруңарды айтып бересиңер.

Ырыс алды – ынтымак (кыргыз эл жомогу)

Илгери-илгери бир акылман карыянын тогуз уулу болуптур. Бирок балдары атасынын айткан акылын укпай ар кимиси өз бетинче жүрүп, чоңу кичинесин сабап, кичинеси чоңуна акырая карап, биримдиги жок тогуз бир тууганды бөлөк кишилер да уруп кетишчү экен.

Бир күнү атасы балдарынын кылыгын ойлоп терең ойго түшөт. Эч айла болбогон соң, карыя тоого барып, үйүнө чоң тутам тобулгунун жыгачын көтөрүп келет. Анан балдарынын баарын чогултуп алып:

Кана, балдарым, күчүңөрдү сынап көрөйүн. Мынабу тобулгуну ушу тобу менен сындырып көргүлөчү, - деп байланган тутамды карматты. Тогуз уулдун ар бири кезектешип күчүн сынашты. Бооланган тобулгуну эч кимиси сындыра албай, акыры шалдайып отуруп калышты. ушул жерде да сен-мен деп айтыша кетип жатышты. Күчтүүлөрү күчү жогун жыга коюп, кыр көрсөтүп турушту. Эми абышка балдарын отургузуп алып, нускалуу сөз баштады.

- Мен силердин келечегиңерди ойлоп капа болом. Душманыңар көп. Эгер ыркыңар жок болсо, душман деген силерди жанагы жалгыз тобулгудай чарт-чурт сындырып коюп кете берет. Ал эми бооланган тобулгудай бирдиктүү болсоңор, сындырмак түгүл, силерди эч ким майтара да албайт. Мына аны көрдүңөр го. Турмуш деле ушундай. Силер канчалык бирдиктүү болсоңор, ошончолук зоболонор көтөрүлөт. Ынтымак бар жерде ырыс токтой. Менин айтарым ушул, балдарым. Эсиңер болсо, айтканымды угуп калгыла, - деп карыя сөзүн бүтүрөт.

Көп узабай карыя кайтыш болот. Балдары атасынын аткандарын эстеп акылга келип, бирдиктүү оокат кылышып, касташкан душманын жеңип, артык дүйнөсү болсо бей-бечараларга берип, ынтымактуу турмуш өткөрүшүптүр. “Ырыс алды – ынтымак” деген сөз ошондон калган дейт.

Сууроолор:

1. Балдар акылман карыянын канча баласы болгон?
2. Алар бири-бири менен кандай мамиледе болушкан?
3. Атасы эмне үчүн капаланат?
4. Акылман карыя балдарын кантип сынайт?
5. Эмне үчүн бир тобулгу чарт этип сынып калды, ал эми бооланган тобулгуну сындыра алышкан жок?
6. Атасы балдарына кандай акыл айтты?
7. “Ырыс алды – ынтымак” деген сөздү силер кандай түшүнөсүңөр?

Азаматтар! Жакшы жооп бердиңер. Эми ушул жомокту ким айтып берет (башын, ортосун, аягын, толук). Балдарды өз оюн байланыштуу, иреттүү айтып берүүдө тарбиячы ар кандай методикалык ыкмаларды пайдаланып (сөздү эсине салуу, мимиканы, шыбырап айтуу ж.б.) көмөк көрсөтөт.

Балдар кимиңер ынтымак, достук жөнүндө макал-лакап билесиңер? Алардын жоопторун талкуулоо, баа берүү.

Укканды кайта сүйлөп берүү

Укканды кайта сүйлөп берүү – бул адабий текстти чыгармачылык менен элестетип айтып берүү. Балдар экинчи кенже группадан баштап жөнөкөй, программада берилген жомокторду кайта сүйлөп берүүгө үйрөнүшөт (“Чамгыр”, “Чатыр”, “Көмөч” ж.б.). Тарбиячы бөбөктөргө жомоктогу каармандардын аракеттерин, иреттүүлүгүн эстеп калууга жардам берет. Жомоктун башталышы жакшы эсте калгандыктан, аны бала өз алдынча айта алат, андан кийин тарбиячынын жардамы менен чыгарманын мазмуну боюнча сөздөрдү, сүйлөмдөрдү кайталайт. Акырындап жомоктун (чыгарманын) мазмуну, окуялардын иреттүүлүгүн, каармандардын аталыштарын, ырлардын сөздөрүн эстерине салуу аркылуу балдарга тарбиячы суроо берип чыгарманы айтып берүүгө үйрөтөт.

Көркөм чыгармаларды кайталап айтып берүүгө үйрөтүүдө ар кандай суроолорду берүү менен балдарга жардам берүү керек. Кайталап айтып берүүгө жардам берүүчү, төмөнкүдөй суроолордун типтери колдонулат:

1. чогуу айтып берүүнү багыттоочу суроо (айтылган ойдун акыркы сөзүнө суроо коюу),
2. шыбырап суроо,
3. багыт берүүчү суроо,
4. түз суроо,
5. түз суроолордун тизмеги (планы),
6. изденүүчү суроолор,
7. көрсөтмө суроолор.

Кайталап айтууда балдарга окуп берген, тааныш чыгармалар гана алынат.

Эки жаш курагындагы балдар менен тарбиячы “чогуу айтып берүүнү багыттоочу” суроолорду колдонот.

Үч жаш курагындагы балдарды кайталап айтып берүүгө үйрөтүүдө тарбиячы шыбырап айтып берүүчү суроолорду колдонот.

Мисалы, “Чаар тоок” жомогу

Тарбиячы. Илгери-илгери абышка кемпирдин бир чаар тоогу болуптур. Илгери-илгери абышка кемпирдин эмнеси болуптур.

Бала. Чаар тоок.

Тарбиячы. Чаар тоок абышка кемпирге кандай жумуртка тууп бериптир?

Бала. Алтын жумуртка

Тарбиячы. Абышка, кемпир алтын жумутурканы эмне кылышты?

Бала. Урду. Жаралбай койду.

Тарбиячы. Жумуртка кантип жарылды?

Бала. Чычкан куйругу менен түртүп кетип, жерге түшүп жарылды.

Тарбиячы. Туура! Айткылачы, кимдер ыйлады?

Бала. Абышка, кемпир ыйлады.

Тарбиячы. Чаар тоок эмне деп аларды сооротту?

Бала. ыйлабагыла, мен силерге жөнөкөй эле жумуртка тууп берем дедеи.

Тарбиячы. Балдар силерге жомок жактыбы? Ким мага жомокту айтып берет?

Балдар жомокту кайталап айтып берип жатканда тарбиячы ар кандай методикалык ыкмаларды колдонуп, баланы кубаттайт, эске түшүрүү, окуяларды иреттүү айтуу жөндөмдүүлүктөрүн өстүрөт.

Кайталап айтууга үйрөтүүдө куурчак, көлөкө жана столдо ойнолуучу театр, фланеграф, оюнчуктар, сүрөттөр ж.б. балдардын чыгармага болгон кызыгууларын, эмоционалдык абалдарын, чыгармачылыктарын, эске тутууларын өркүндөтүшөт. Айтып берүү жөндөмдүүлүктөрүн, өзгөчө пассивдүү балдар (эртең менен жана кечинде) жекече иштерди уютуруп бекемдесе болот.

Мисалы, “Чамгыр” деген жомокту бала менен оюнчуктарды пайдаланып кайталоо, суроолорду көрсөтмөлүүлүк менен айкалыштырып баланын чыгарманын мазмунуна болгон кызыгуусун, жооп берүүгө болгон аракетин колдоо. Каармандардын кыймыл аракетин, сөздөрүн эмоционалдуу кайталап айтып бергенге үйрөтүү аркылуу баланын байланыштуу кебин өстүрүү.

Ортоңку группанын балдарын тарбиячы тааныш жомокторду, аңгемелерди айтып берүүгө гана үйрөтпөстөн: биринчи жолу сабакта окуп берилген чыгармалардагы каармандардын аракеттерин; алардын сүйлөшүүлөрүн көркөм айтып берүүгө; башка балдардын айтып бергендерин угууга жана туура эмес учурларын байкоого үйрөтөт. Жомок же аңгемени окуп бергенден кийин тарбиячы окулган текст боюнча кыскача аңгеме уюштурат. Суроолор: чыгарманын мазмуну боюнча иреттүү берилип, балдардын түшүнүктөрүн тактоого, көркөм каражаттардын маанилүүлүгүн алардын байкоосуна, түшүнүүсүнө багытташы керек. Балдардын жомокту кайталап айтууга даярдоону төмөнкүдөй план боюнча жүргүзсө болот. Биринчи сабакта тарбиячы жомокту стол үстүндө ойнолуучу (көлөкө, куурчак) театрды колдонуп айтып берсе, экинчи сабакта – жомокту кайталап айтып берип, андан кийин өздөрүн айтып берүүнү сунуштайт.

Эң негизги методикалык ыкма болуп, тарбиячынын балдардын айтып берүүсүн баалоосу болуп эсептелет. Баланын жетишкендиктерин жана кемчиликтерин белгилөө менен бирге тарбиячы ар бир баланын аракетин, ийгилигин айтып, өзүнө болгон ишеним сезимин пайда кылуу керек.

Мисалы: Балдар силер жомокто (аңгемеде) эмнелер (кимдер) жөнүндө айтылганын туура айттыңар. Чыгарманы абдан жакшы түшүнүп, эстеп калып, эмоционалдуу, кызыктуу айтып бердиңер.

Азаматтар! Бул жомокту (аңгемени) үйгө барганда ата-энеңерге, бир туугандарыңарга айтып бергиле. Мындай жыйынтыктоолор балдарды уккандарын байланыштуу айтып берүүгө, мамилелешүүгө, тартынчак болбоого тарбиялайт.

Жогорку группаларда балдардын чыгармаларды кайталап айтып берүүсүнө жаңы максаттар белгиленет: жомоктун, аңгеменин мазмунун тарбиячынын суроосунун жардамысыз эле байланыштуу, иреттүү, көркөм айтуу; диалогиялык кепти туура, каармандардын ички абалына жараша үндүн көркөм каражаттарын пайдаланып берүү.

Жогорку группаларда балдарга сюжети боюнча татаалырак жомоктор, аңгемелер берилет. Ал эми даярдоо группаларында тексттерди мүнөздөп айтып берүүгө үйрөтүү иштери да уюштурулат.

Кайталап айтып берүү боюнча сабактын методикасы группадагы балдардын байланыштуу кебинин деңгээлине, тарбиячынын койгон максатына жана сунушталган адабий чыгарманын текстине жараша болот.

Жогорку группаларда кайталап айтып берүү сабактары төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат:

1. чыгарманы кабыл алууга даярдоочу аңгеме; балдардын түшүнүктөрүн эстерине түшүрүү, тактоо үчүн суроолор; иллюстрацияларды кароо, эмоционалдык сезимдерин көтөрүү ж.б.
2. Көркөм чыгарманы окуп берүү; көңүлдөрүн буруп, чыгарманы көркөм окуу, үн менен каармандардын диалогдорун айырмалоо аркылуу балдардын каармандарга жана андагы окуяларга болгон мамилелерин белгилөө;
3. окулган чыгарманын мазмуну боюнча аңгемелешүү. Тарбиячы бере турган суроолорун тактап, ойлонуп түзүүсү керек. Мисалы, балдар чыгармада (жомокто) эмнелер жөнүндө айтылат экен, каармандардын кандай жактары силерге жакты, эмне үчүн ж.б. Тигил же бул окуя эмнелер менен салыштырылат, кандай кызыктуу сөздөр силердин эсиңерде калды? – деп 4-5 суроону берсе жетиштүү болот.
4. тарбиячынын балдардын чыгарманы абдан көңүл коюп угууларына, эстеп калууларына көңүлүн буруусу.

5. чыгарманы кайталап балдардын айтып берүүсү. Балдар өз оюн айтууга, сүйлөмдөрдү грамматикалык жактан туура түзүүгө, мазмунун байланыштуу жана иреттүү айтып, автордун жана өзүнүн сөздөрүн тексттеги ойду так берүүдө колдонууга үйрөнүшөт. Эгерде чыгарма чакан болсо балдар чыгарманы толук айтып беришет, ал эми узагы чыгармаларды бөлүктөр боюнча айтып берсе болот. Балдарга жардам берүү үчүн тарбиячы күн мурунтандан суроолорун тактап койгону оң. Сабакта бардык балдардын активдүүлүгүн камсыз кылып, тарбиячы сабактын аягындагы жыйынтыктоого, баалоого балдарды активдүү тартат. Балдарды чыгармадагы жакшы жаманды байкай билүүгө үйрөтүү менен бирге, тарбиячы балдардын бири-бирине болгон жакшы мамилелерин тарбиялайт.

Сүрөттөр боюнча аңгеме айтуу

Балдар бакчасында балдарды аңгеме айтып берүү үчүн предметтүү жана сюжеттүү сүрөттөр колдонулат (“Идиш-аяктар”, “Жашылча-жемиштер”, “Үй жаныбарлары”, “Жапайы жаныбарлар”, “Жайлоодо”, “Жайкы эс алуу” ж.б.).

Тарбиячы картина аркылуу өтүүчү сабактарда балдарды төмөнкүлөрдү билүүгө көндүрөт:

- сүрөттүн атын ойлоп табуу;

- кыймыл-аракет жасап ордуна жана анын убактысына так мүнөздөмө берүү (жайкы, күзгү күн, күдүн жарымы, түш мезгили, күн батып бараткан учур);

- баланын аңгемени өзү билгендей, жолдоштору айтканды кошпостон өз алдынча айтып берүүсүнө;

- сүрөттүн мазмунун аныктоо менен биринин артынан бирин иреттүү айтып, сүрөттөгү сюжетти мүнөздөп, андагы көрүнүштөрдү айырмалап (Мисалы: “Короодо” деген сүрөттүн мазмуну жөнүндө) айтып берүү.

Бала биринчи жылдын өзгөчөлүктөрүн, күндүн убагын мүнөздөп, кийин айлана-чөйрөдөгү жаратылышты сүрөттөп, эң акыры короодогу үй жаныбарларды, алардын өзгөчөлүктөрүн аңгемелеп айтып берет.

Экинчи кенже группада сүрөт боюнча айтып берүүгө үйрөтүүдө, даярдоочу этап жүргүзүлөт, себеби үч жаш курагындагы

бала али байланыштуу сүйлөм түзө албайт. Көбүнчө нерселердин айрым бир сапатын, аракетин айтуу менен чектелет. Бул мезгилде негизинен балдарды сүрөттөрдү кароого, эң негизги көрүнүштү байкоого, акырындап аларды байланыштуу кебинде чагылдырууга (оюнчуктар, үй буюмдары, үй жаныбарлары), ошондой эле татаал эмес сюжеттеги сүрөттөрдү (“Биз ойнойбуз”, “Биздин бакча” ж.б.), пайдаланып көнүктүрүү.

Мисалы, сүрөт “Биздин бакча”.

Топ жөнүндө табышмак айтуу, ыр окуп берүү, аңгемелешүү, суроо-жооп ж.б. Сабактан кийин колдонулган сүрөттү группада бир нече күнгө калтырып, балдар менен кароо, алардын түшүнүктөрүн бекемдөө.

Ортоңку группада – балдар чоң эмес аңгеме айтып берүүгө үйрөнүп калышат, себеби бул куракта алардын ой жүгүртүү жана сүйлөө активдүүлүктөрү өнүгүп, кеби өркүндөйт. Ортоңку группанын балдарын тарбиячы көбүнчө буюмдарды, сюжеттүү сүрөттөрдү мүнөздөп айтып берүүгө үйрөтөт. Эгерде окуу жылында балдар үлгү боюнча үйрөнүп калышса, жылдын аягында өз алдынча аңгеме айтууга жетишип калышат.

Мисалы, тарбиячы бир сүрөт боюнча аңгеме айтып үлгү көрсөтсө, бала башка сүрөт боюнча аңгеме айтып бере алат.

Балдарга тарбиячы адабий чыгармалардан үлгүлөрдү көрсөтүү же кенеш берүү, мазмундагы негизги этаптарын белгилөө менен да жардам берет, жетектейт.

Жогорку группанын балдары менен тарбиячы аңгеме түстүрүүдө сюжеттүү сүрөттөрдүн серияларын пайдаланат: мисалы, “Жайлоодо”, “Асан эс алууда”, “Кышкы көңүл ачуу” ж.б.

Жогорку группанын балдарын сүрөттөгү көрүнүштөрдү гана көрбөй, кыялданып “мурда” жана “кийин” болуучу окуяларды айтып берүүгө үйрөтүү керек. Тарбиячы кошумча суроолорду берип балдарды иреттүү, мазмундуу, чыгармачылык менен аңгеменин башталышын же аягын өз алдынча айтып берүүгө үйрөтөт.

Дагы бир көңүлдү өзүнө бурган методикалык ыкмалардан болуп балдарды коллективдүү аңгеме түзүүгө үйрөтүү болуп эсептелет. Бир бала каармандын мурда эмне болгонун айтса, кийинки бала сүрөттөгү окуяларды айтаат, үчүнчүсү кийинки боло турган окуяларды, каармандардын аракеттерин, эмне менен аяктаганын аңгемелеп берет.

Балдарды бири-биринин айткан аңгемесин, сөздөрүн жана сүрөттүн фонун, пейзажды, аба ырайын, жаратылышты көрө билүүгө, уга билгенге, баалоого, тарбиялоо керек. Бир эле сүрөттү жыл бою ар кандай максат, татаалдантуу менен бир нече жолу колдонсо болот. Ошондой эле балдарга тандоо мүмкүнчүлүгүн берүү үчүн бир сабакта эки же бир нече сүрөттү сунуштап, балдардын жекече кызыкчылыктарын, каалоолорун, мүмкүнчүлүктөрүн эске алса болот. Бул ишмердүүлүк сөзсүз тил өстүрүүнүн башка максаттары менен айкалышта жүргүзүлүшү абдан маанилүү: сөздүктү байытуу жана активдештирүү, кептин грамматикалык жактан туура түзүлүшү ж.б.

Мисалы. Сабактын биринчи бөлүгү байланыштуу сүйлөө, кебине, экинчиси-кепти грамматикалык жактан туура түзүүгө жана сөздүктү активдештирүүгө арналат.

Мазмуну. Байланыштуу кепти өнүктүрүү. Ар бир бала өзүнө берилген сүрөттүн сюжети боюнча аңгеме айтуусу. Өз алдынча окуяларды ойлоп тапканга, грамматикалык жактан туура кепин, сүйлөм түзүүсүн калыптандырганга жана сөздүгүн активдештиргенге үйрөтүү.

Сөздөрдү жекелик жана көптүк түрүндө айтканга, синоним, антоним сөздөрдү тандаганга көнүктүрүү.

Методикалык ыкмалар. Сөздүк оюн “Эмнеси бар?”, салыштырууга жана аныктоого көнүктүрүү; синоним жана антонимдерди талдоо (көңүлдүү, капалуу ж.б.); жаныбарлар жөнүндөгү сүрөт боюнча аңгеме түзүү (аңгемени композициясын эстерине салуу).

Каражаттар. Ар бир балага “Жапайы жаныбарлар” сериясынан алынган сюжеттүү сүрөттөр.

Сабактын жүрүшү

Тарбиячы. Узун куйрук, кызгылт жүн,
Шек алдырбай жойлогон.
Айбан туруп өтө куу,
Ал эмне ойлогун

(түлкү)

Балдар жандырмагын айтышты (түлкү). Илинген сүрөт “Түлкү жана анын балдары”

Тарбиячы: Түлкүнүн балдарын кантип атайбыз? (бачики). Азыр биз “Эмненин баласы” деген оюду ойнойбуз. Мен жаныбарларды көрсөтөм, а силер анын бир жана көп баласынын кантип аталарын айткыла.

Түлкү...(бачики-бачикилер),
Аюу ...(мамалак-мамалактар),
Карышкыр ...(бөлтүрүк-бөлтүрүктөр) ж.б.

- Аюунун бир мамалагы бар; аюунун мамалактары бар.

Сүрөттү карагылачы. Мамалак кандай? (күрөң, жумшак, майпагай ж.б.). мамалакты эмне менен салыштырсак болот? (вини пух, күрөң тон ж.б.). Бакка чыгып, ойногон мамалак жөнүндө эмне айтсак болот? (көңүлдүү, сүйкүмдүү ж.б.). Экинчи мамалак бакка чыгалбай сыйгаланып түшүп, жерде капаланып турат; көңүлдүү деген сөзгө карама-каршы сөздөрдү тапкыла: капалуу, ачуулу, коркок ж.б. көркөм сөз каражатарын пайдаланып айттыруу.

Тарбиячы. Эми ар бириңер конвертиңерди ачып сүрөтүнөрдү алып, жакшылап карап аңгеме түскүлө (аңгеме кыска жана сөзсүз ой бүткөндүктү билдирүүсү керек).

Бала. Бул сүрөттө күчүк жана кирпичи тартылыптыр. Күчүк ойногусу келип, жанында тоголонуп жаткан топту көрдү. Аны тумшугу менен тоголотойун десе тысылдатып ийнеси менен сайып алды. Күчүк ав-ав-ав деп үрүп качып жөнөдү (башка балдар да өз аңгемелерин айтып беришет).

Сабактын аягында тарбиячы баалоого балдарды активдүү катыштырып, биринин аңгемесин экинчисине баалатып, кандай сөздөр колдонулгандыгына кандай кызыктуу аңгеме айтылгандарына көңүлдөрүн буруп, сабакты аяктайт.

Оюнчуктар жөнүндө аңгеме айтуу

Балдардын эне тилинде сүйлөө кебин өркүндөтүүдө сабактарда оюнчуктарды кароо жана мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн айтып берүү да чоң мааниге ээ.

Кенже группаларда мындай сабактар балдар менен жандуу, бийик эмоционалдык маанайда өтөт, ошондуктан балдардын жаш курактарын эске алып, оюнчуктарды туура тандай билүү маанилүү. Көбүнчө сырткы түрлөрү боюнча ар кандай, бирок, бир эле оюнчукту

алуу менен балдардын сөздүктөрүн активдештирип, аларды салыштыруу аркылуу байланыштуу кептерин өркүндөтүүнү камсыз кылууга болот. Мисалы, тарбиячы иттин эки күчүгүн балдар менен карап, ар бир деталдарына көңүлдөрүн буруп (кара, мандайында кашкасы бар, жүнү жылмакай, куйругунун учунда агы бар ж.б.), экинчи күчүктүн өзгөчөлүктөрү менен салыштырып, байланыштуу сүйлөөгө үйрөтсө болот.

Андан кийин кыска аңгеме (үлгү) айтып берип, балдарды да оюнчукту мүнөздөп, кыска аңгеме түзүүгө тартыш керек.

Балдардын кебин активдештириш үчүн тарбиячы көмөкчү суроолорду берет, алардын жоопторун аягында бириктирип, жалпы аңгеме түстүрөт.

Оюнчук боюнча аңгеме айтууга үйрөтүүдө, оюнчуктар менен бирге табышмак, ырлар жана башка көркөм чыгармаларды колдонсо болот.

Ортоңку группаларда оюнчуктар боюнча балдар өз алдынча кыска аңгемелерди айтып беришет. Тарбиячы балдардын сөздүктөрүн активдештирүү максатында оюнчуктардын сырткы өзгөчөлүктөрүнө тиешелүү суроолорду берет (түсү, формасы, көлөмү, сапаты), алар менен тигил же бул кыймыл аракеттерди аткартат, айттырат.

Балдар тарбиячынын үлгүсү, суроолору, сунуштаган пландары боюнча аңгемелерди түзүшөт. “Оюнчуктар дүкөнү”, “Менин сүйүктүү оюнчугум” ж.б. дидактикалык оюндар колдонулат.

Мисалы, тапшырма боюнча бала “матрешканы” алып: “Бул матрешканын башы тоголок, жыгачтан жасалган, башындагы жоолугунун кызыл гүлдөрү бар, көйнөгүнүн ак, тоголог-тоголок сүрөттөрү бар, туфлиси кызыл” деп айтып берет (ар бир бала). Аягында тарбиячы оюнчук “матрешка” боюнча аңгеме айтуунун үлгүсүн берет: “Бул жыгачтан жасалган, ичинде дагы көп кичинекей “матрешкалары” жашынган оюнчук. Матрешкабыз шайыр, көздөрү күлүп турат. Буларды ачып, жапса болот”.

Ошентип, ортоңку группадагы балдар жылдын аягында оюнчуктарды мүнөздөп, тарбиячынын үлгү-планын жетекчиликке алып байланыштуу аңгеме түзүүгө үйрөнүп калышат.

Жогорку жана даярдоо группаларда оюнчуктарды пайдаланып балдар менен байланыштуу иш алып баруу ар кандай болот: мүнөздөп айтып берип аңгеме түзүү, бир же бир нече буюмдан турган

оюнчуктарды пайдаланып сюжеттүү аңгеме түзүү. Балдар мындай сабактарды абдан жакшы көрүшөт, себеби алар оюнчуктар менен аракеттенишип, аңгеме менен кыймыл аракеттерин айкалыштырып бирге ойношот.

Өзгөчө көңүл балдар өздөрү ойлонуп айткан аңгемелерге бурулуп, тарбиячы көңүлдүү, кызыктуу, сюжеттерге, оюнчук-персонаждардын өзгөчө аракеттерине, тилине, аңгемени айтуу формасына баа берет. Сабак аяктагандан кийин тарбиячы оюнчуктарды көрүнүктүү жерлерге жайгаштырып балдардын өз алдынча ойноолору, инценировкакалары үчүн шарт түзөт.

Балдар жетиштүү деңгээлде сюжеттүү аңгеме түзүүгө үйрөнгөндөн кийин, тарбиячы үлгүнү толук бербестен, багыттоочу жолдорун гана белгилеп берсе болот.

Мисалы, тарбиячынын столунун үстүндө куурчак кыз, коен, козу, музоо. Ар бир оюнчук боюнча тарбиячы бир нече суроолорду берет: “Бул кайсы оюнчук? Ал кандай оюнчук экенин айтып берчи?” (коён коркок, тез жүгүрөт, кулактары узун ж.б.). Эми ушул оюнчуктар жөнүндө аңгеме айтабыз. Кыз козусун, музоосун талаада кайтарып жүрдү. Ал эмнелерди жолуктурду, көрдү силер өзүңөр айтып бергиле” (андан ары балдар улайт).

Аңгеменин кызыктуу учурларын балдар альбомдоруна тартып үйлөрүнө барганда ата-энелерине айтып берсе, инценировкакаласа болот.

Жылдын аягында даярдоо группасынын балдары бири-бири менен сүйлөшүп, макулдашып, оюнчуктарды тандашып, ойлорун тактап коллективдүү аңгеме түзө алышат. Мындай сабактар балдарды: биринин сөзүн экинчиси укканга, достук мамиледе болууга, аракеттерин макулдашууга тарбиялайт.

Тажрыйбадан алынган тема боюнча аңгеме түзүү

Даярдоо группаларында балдардын коллективдин, же өзүнүн керт башынын тажрыйбасы жөнүндө аңгеме түзүп, айтып берүүсү улантылат. Балдар көрсөтмө каражат жок эле түшүнүктүү, так, байланыштуу, иреттүү өз ойлорун айтып берүүгө үйрөнүшөт. Аңгеменин мазмунун түзүүгө сейилдөөлөр, экскурсиялар, майрамдар, кызыктуу окуялар, жекече турмуштук тажрыйбалары

жардам берет. Жекече тажрыйбасынан алган учурлар боюнча аңгеме түзүү ортоңку группада киргизилет. Алгачкы убакта тарбиячы балдар оюнчуктар, сүрөттөр менен тааныштыргандан кийин, тажрыйбаларына кайрылса болот. Мисалы, сүрөттөрдү карагандан кийин, тарбиячы балдарга өз үйлөрүндө жашаган мышыктары, күчүктөрү ж.б. жөнүндө сырткы көрүнүштөрүн мүнөздөп айтып берүүнү сунуштайт. Андан ары балдарга түшүнүктүү, конкреттүү темалар сунушталат: “Биз майрамды кантип тостук”, “Жаңы жылдык балаты”, “Ашканада” ж.б.

Ортоңку группада тарбиячы аңгемнин темасы менен тааныштырып, сюжеттин негизги багыттарын белгилейт: “Биз адегенде жаңы жыл жөнүндө айтып беребиз, ага кантип даярданып, кандай кызыктуу окуялар болду, майрам бизге эмнеси менен жакты” деп жыйынтыктаганга үйрөтөт.

Жогорку группаларда балдардын таанышуу чөйрөсү кеңейет: коомдук турмуш, улуулардын эмгеги ж.б., ошондуктан алардын аңгемелери да ар тараптуу болот. Жаратылыш жөнүндөгү темалар, турмуштук тажрыйбалары балдардын байланыштуу өз оюн айтууга, достору менен пикир алышууга, ата-энелерине күндөлүк турмушундагы ар кандай учурлар жөнүндө айтып берүүгө үйрөтөт, байланыштуу сүйлөө кептери өркүндөйт.

Чыгармачылык аңгеме

Өз алдынча чыгармачылык аңгеме түзүүдө, тарбиячы баланы аңгеменин мазмунун өз алдынча ойлонуп, иреттүү ыңгайда, керектүү сөздөрдү ойду жана сезимди образдуу тил менен берүүгө үйрөтөт. Мындан иш жетиштүү деңгээлде сөз байлыкты, аңгеменин композициясын түзүү көнүгүүлөрүн, так жана кызыктуу, көркөм айтып берүүнү талап кылат.

Чыгармачылык аңгеме түзүүнүн бир нече варианттары болот.

Аңгемени улантуу жана аяктоо. Тарбиячы аңгеменин башын жана аягын айтып берип, негизги каармандардын окуяларын балдар ойлоп табышат. Мисалы, тарбиячы К.Бектеновдун “Топулуу торгой” деген чыгармасын балдарга окуп берип, андан кийин балдарга чыгарманын мазмуну боюнча суроолор берилет. Суроолор балдардын чыгармачылыгына, кыялданууларына түрткү

берет. Тарбиячы балдардын чыгармачылык аңгемелери чындыкка жакын, учурда болуп жаткан окуяларга окшош, бирок, бирин бири кайталабагандай болушуна көңүл бурат. Эгерде аңгемелери окшош болуп калса, балдарды ойлонууга, чакырат, көмөкчү суроолорду берет:

- “Торгойдун топусу кайда түшүп калды?

- Торгой кимдерди жардамга чакырды? ж.б.

Балдардын аңгемелеринин темалары турмуш менен байланыштуу болушу да мүмкүн (“Айдайдын туулган күнүндө”, “Токойдогу окуя”) ошондой эле жомоко окшош болушу да мүмкүн. “Тоту куш кантип сүйлөгөндү үйрөндү”, “Мамалак жайлоодо” ж.б.

Мисалы, Тарбиячы: “Бүгүн биз жайлоодо эс алган мамалак жөнүндө жомок ойлоп табабыз. Мен баштайм, ал эми силер улагыла. Жайдын бир күндөрүндө мамалак жайлоого эс алганы жөнөдү. Ар тарапта өскөн кысыл-тасыл гүлдөрдү, шаркырап аккан суунун жээгинде өскөн бүлдүркөндөрдү көрүп кубанды”. (улагыла!).

Бала: Мамалак бүлдүркөндү көрүп сүйүнүп аябай тойгончо терип жеди. Анан бактын башына чыгып ырдады.

Кыз: “Мамалактын ырын угуп, тоголонуп кирпичи, кулагын серендетип коён жүгүрүп келишти” (андан ары балдар аңгемени улашат). Жыйынтыктоого тарбиячы группадагы балдардын баарын катыштырып, оң жактарын жана кемчиликтерин белгилей кетүүсү керек.

Тарбиячынын планы боюнча жомок *же аңгеме ойлоп табуу*, балдардан чоң өз алдынчалыкты талап кылат. Тарбиячы балдарды чыгармачылык аңгеменин планы менен гана тааныштырат, ал эми мазмунун балдар өздөрү ойлоп табыштары керек. Мисалы, “Түлкү жана кене” жомогу боюнча тарбиячы төмөнкүдөй планды сунуштайт:

1. Түлкү менен ким эгин экти?
2. Кимиси кандай эмгектенди?
3. Түшүмдөрү кандай болду?
4. Түлкү кантип кууланды?
5. Ким түлкүнү кантип алдап, жеңип алды?

Таяныч суроо-жооп боюнча балдар жомоктун мазмунун эстешип, ирети менен, чыгармачылыктарын көрсөтүп, өз жомокторун түзүшөт.

Тарбиячы сунуштаган темасы боюнча аңгеме түзүү да чыгармачылык кыялданууга жана өз алдынча ой жүгүртүүгө чоң

түрткү берет. Бала өз алдынча мазмунун жана айтып берүүнүн формасын тандайт. Аңгеменин темасы кызыктуу, балдарды ой жүгүртүүгө шыктандыргандай болуш керек. Балдар буюмдарды образдуу айтып берүүдө, өз сезимдерин, аңгеменин каармандарынын эмоционалдык абалдарын сүрөттөп айтууга, аңгеменин аягын кызыктуу бүтүргөнгө үйрөнүшөт.

Чыгармачылык аңгеме түзүүнүн эң татаал түрү – бул өзү тандап алган тема боюнча аңгеме же жомок ойлоп табуу. Бул иш тарбиячынын балдарды кызыктырып, көңүлдөрүн көтөрүп, чыгармачылыкка түрткү берүүсүнө байланыштуу болот.

Мисалы, “Ким кызыктуу жомок ойлоп табат” деп балдарды өз алдынча, башкалардыкына окшобогон жомок ойлоп табууга, көркөм айтып берүүгө тарбиячы көнүктүрөт.

Чыгармачылык аңгеме айттыруунун алдында тарбиячы тема боюнча сөздүк көнүгүлөрдү уюштурат.

Мисалы, “Жаз” темасына байланыштуу аңгеме түзүүдө, тарбиячы салыштыруучу сөздөрдү, эпитеттерди табууга тапшырма берүү аркылуу көркөм чагылдыруунун жөнөкөй каражаттарын өздөштүрүүгө балдарга жардам берет.

Тарбиячы, “Жаз” деген сөздү аныктоочу сөздөрдү айтууну балдарга сунуштайт: “Жаз кандай болот?” (жылуу, кубанычтуу, мээримдүү, жумшак, ачык, кубанычтуу, шылдырайт, агат ж.б.). Ушундай көнүгүлөрдөн кийин гана балдар “жаз” жөнүндө аңгеме түзүшөт.

Тарбиячы балдарды өзүнүн, жолдошторунун айткан аңгеме, жомокторуна оң жана терс жактарын белгилеп баа берүүгө үйрөтөт.

Балдарды аңгемелери боюнча сүрөт тартууга, аларга кызыктуу тема ойлоп табууга үйрөтүү аркылуу тарбиячы балдардын чыгармачылыгын өркүндөтөт, байланыштуу кебинин ар тараптан өнүгүшүнө, мектепте окууга болгон даярдыгына чоң таасир этет.

Көркөм адабият менен тааныштыруу

Балдарды тарбиялоодо көркөм адабияттын мааниси, коомдук, тарбия-таалим, билим берүүчү максатына жараша аныкталат. Көркөм адабият балдардын акыл жөндөмдүүлүктөрүн, адеп-ахлак жана эстетикалык жактан сезимдерин тарбиялоодо күчтүү

каражаттардан болуп, баланын кебинин өнүгүшүнө жана байышына эң зор таасирин тийгизет.

“Мектепке чейинки балдарды тарбиялоо, окутуу жана өнүктүрүүнүн базистик (жалпы өнүктүрүүчү) программасында” – көркөм сөзгө, китепти сүйүүгө тарбиялоодо балдарга окуп берүү, айтып берүү жана жаттатуу үчүн чыгармалардын репертуары жаш курактарына ылайык сунушталган.

Балдар көркөм адабият аркылуу коомдун турмушу, жаратылыш, адамдардын дүйнө таануу сезимдери жана бири-бирине болгон мамилелери менен таанышат.

Ал балдардын эмоционалдык абалын байытып, кыялдануусун өркүндөтөт, тарбиялайт жана эне тилинин бай, көркөм адабий үлгүлөрүн сунуштайт. Ошондой эле балдар үчүн жазылган чыгармалардын мазмундарын ачып көрсөтүүдө, кооз сүрөттөрдүн мааниси да өтө чоң. Себеби балдар өздөрү тексти окуй алышпагандыктан, чыгармалардын мазмунун түшүнүүгө сүрөттөр чоң жардам берет, эстетикалык сезимдерин өстүрөт, түшүнүктөрүн бекемдейт.

Мектепке чейинки курактагы балдар көркөм чыгарманын угуучулары гана. Тарбиячы чыгарманы кандай көркөм, эмоционалдуу окуп берсе, балага ошончолук кызык, жеткиликтүү болот.

Тарбиячынын алдындагы максат – бул ар бир көркөм чыгарманын ички маңызын ачып көрсөтүп, балдардын чыгармадагы каармандардын аракеттерине, сезимдерине жана автордун лирикалык толгонууларына, б.а. каармандарга болгон мамилесин тарбиялоо. Ошондуктан тарбиячы күн мурунтадан чыгарма менен таанышып, түшүнүп, мазмунун, көркөмдүгүн анализдеп, окуунун жана аңгеме айтып берүүнүн техникасына ээ болушу керек (үндүн күчү, көркөмдүгү, тыным, ылдамдыгы). Качан гана тарбиячы чыгарманы балага көркөм ыкмаларды пайдаланып мазмунун жеткире алса, балдардын туура кабыл алуусу жөнүндө айтса болот. Чыгарманын мазмунун, көркөмдүгүн кабыл алуу боюнча балдардын жөндөмдүүлүктөрү чыгарманы берилип угуу, түшүнүүдөн башталат. Программада белгиленгендей ар бир жаш куракта көркөм адабиятка өзүнчө талаптар коюлат.

Экинчи кенже группа

Тарбиячы балдарды жомок, аңгеме, ырлар жана батайтма, жаңылмач, сооротуучу ырларды укканга, алардагы окуялардын жүрүшүнө көңүлдөрүн буруп, оң каармандарга өз мамилелерин сөздөрү, аракеттери менен көрсөткөнгө үйрөтөт. Сабакты уюштурууда сөзсүз чыгарманын жанрын айтышы керек: “Мен бүгүн силерге кыргыз элинин жомогун айтып берем”, “Азыр мен силерге аңгеме (ыр) окуп берем”.

Балдар чыгарманын жанрлары жөнүндө угушат, бирок тереңирек түшүнүктөрдү жогорку группаларда алышат. Сөздөрдү туура, так атоо менен тарбиячы жомокту айтып берет, аңгемени окуйт, ырларды окуп берет, жаттатат. Чыгарманын мазмуну боюнча суроолорду берүү, кызыктуу жерлерин эстериине салуу, кайталоо аркылуу мазмунун түшүнүп суроого жооп бергенге, тарбиячыны туурап үндөрүн кооз, образдуу чыгарганга, чыгармадагы каармандарды тууроого үйрөтүшөт. Мисалы, ыр:

“Мурмур”

Биздин мышык мурмур,
Бир жүдөгөн кургур.
Күнү-түнү үргүлөп,
Көкүрөгү кыр-кыр!

М.Алиев

Ырды окуп бергенден кийин аңгемелешип, мышыкты мүнөздөп айтып, кыймылдуу оюнда сөздөрдү бекемдесе болот.

Ортоңку группа

Көркөм чыгармаларды кабыл алуулары өркүндөп, мазмундарын тереңирек түшүнүү жөндөмдүүлүктөрүнө ээ боло башташат. Бул группада деле тарбиячы чыгарманын жанрларын атап, өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө шарт түзөт.

Чыгармаларга туура анализ жүргүзүү, анын ритмикалуулугун, ыргактуулугун, образдуулугун белгилөө аркылуу тарбиячы балдарды эне тилинин байлыгын жана сулуулугун көрө билүүгө тарбиялайт.

Мисалы, “Гүлдөрдү ким жакшы көрөт?”

- Мен жакшы көрөм гүлдөрдү, - деди Асык гүлдөрүнө суу жайып.

- Сенден мен жакшы көрөм! – деди Кастай мактанып, гүлдөрүн жыттагылады, өпкүлөдү. ошентти да гүлдөрдү тарсылдатып үзө баштады:

- Мен катып коём.

Эртеси караса “катып койгон” гүлдөрүнүн өңү өчкөн, соолуган. Бул эмнеси? Асык гүлдөрүнө суу сээп жүрүптүр. Гүлдөрү кечээкиден да көп, кызыл-тазыл. Гүлдөрү да күлөт, өзү да күлөт:

- Мен гүлдөрдү жакшы көрөм ..үзбөйм...багам...Буга Кастайдын ичи күйдү, ыйлады. Гүлдөрү да шүмүрөйүп, соолуп жатты. Кимиси гүлдөрдү жакшы көрөт?

Ш.Садыбакасов

Чыгарманы окуп бергенден кийин: Эмне үчүн аңгеме “Гүлдөрдү ким жакшы көрөт?”деп аталат? Балдарга түшүнүктүү болсун үчүн өскөн гүлдү жана соолуган гүлдү салыштырып көрсөтүп суроо берүү: “Эмне үчүн үзүлгөн гүл соолуп калды?”, “Гүл жакшы өсүшү үчүн кантип багыш керек?”, “Кастай эмне үчүн ыйлады?”, Мындай көнүгүлөр балдарды уккандарын кабыл алууга, акылы менен түшүнүүгө, керектүү сөздөрдү тандап, байланыштуу кебинде пайдаланганга тарбиялайт.

Жогорку группа

Жогорку группанын балдары чыгармалардын мазмунун терең түшүнүшүп, аны чагылдыруунун формаларын айырмалап калышат.

Жомокту окуп бергенден кийин, анын мазмунун анализдөө аркылуу балдарды чыгарманын идеясын, көркөмүүлүк даражасын жана жомоктун өзгөчө жанр экендигин түшүнүүсүнө шарт түзүү керек.

Мисалы, жомок “Бала кантип шаарын сактап калды?”. Суроолор: “Эмне үчүн силер бул чыгарманы жомок деп ойлойсуңар?”, “Жомокто эмне жөнүндө айтылат?”, “Кимдин аскери шаарды курчап алды?”, “Бала кимдерге кайрылды?”, “Жаныбек ханга барыш үчүн бала өзүнө эмнелерди сурап алды?”, “Бала Султанмамыт хандын суроолоруна кантип жооп берди?”, “Бала хандан өзүнө эмне сурады?” деген суроолор чыгарманын мазмунун, каармандардын мүнөзүн, аракеттерин, көркөмдүүлүгүн, идеясын баалаганга жардам берет. Ал эми ырларды тарбиячы балдарга жатка айтып берет, ошондо гана балдар чыгарманын көркөмдүгүн, үндүн кооздугун жакшы түшүнүшөт. Дароо эле ырды эстеп калууга тапшырма берүү туура

эмес. Аңгемелешүү, суроо-жооп, тактоо ыкмаларынан кийин гана, тарбиячы ырды дагы окуп берип, эстерине сактап калууга аракеттенүүлөрүн суранат.

Даярдоо группасы

Бул группаларда “Балдарды тарбиялоо, окутуу жана өркүндөтүү программасы балдарды китепти сүйүүгө; көркөм образдарды сезе билүү жөндөмдүүлүктөрүн тарбиялоого; угуу жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүүгө багыттайт. Көркөм адабияттарды окуп берүү аркылуу балдардын эне тилге болгон мамлелерин, сыймыктануу сезимдерин тарбиялап, өз алдынча чыгармачылык аңгемелелерди түзүүдө сөз байлыктарын колдонууга үйрөтүү керек. Ар бир сабакта эне тилин өстүрүү боюнча ар кандай максаттар коюлат.

Балдардын чыгарманы терең кабыл алуусун камсыз кылыш үчүн, салыштырууларды, эпитеттерди, синоним жана антонимдерди жана берилген сөзгө рифманы ойлоп табуулары үчүн чыгармачылыктарын өркүндөтүүчү тапшырмалар берилет.

Балдарга чыгармачылык тапшырмалар аркылуу текстен алынган сөздүн “антоними” жана синонимдерин табууга тапшырма берсе болот.

Мисалы, ыр:

“Жамгыр, жамгыр”

Жамгыр, жамгыр тунук суу,
Жердин бетин таза жуу.
Чыксын пахта жайкалып,
Күлсүн дыйкан чайпалып.

Сен көп жаасаң дан болот,
Дандан аппак нан болот.
Айран-жуурат көбөйүп.
Малга тоют кең болот.

Н.Жүндүбаева

Окуп бергенден кийин төмөнкүдөй суроолорду жана тапшырмаларды берсе болот: ырда эмне жөнүндө айтылат? Жамгыр жөнүндө автор кандай сөздөр менен ырды жазган (жамгыр тунук суу, таза жуу, сен көп жаасаң дан болот). “Жамгыр жөнүндө башкача кантип айтса

болот?” – деген суроо аркылуу балдарды башкача айтканга, ойлонуп сөздөрдү тапканга үйрөтөбүз. Жамгыр жааса: (ылай болот, отундар суу болот, мал жайытка чыкпайт) деп, балдардын жамгыр, анын таасири жөнүндөгү түшүнүктөрү кеңейет. Балдардын сөз байлыктары кеңейип, бир эле нерсе жөнүндө ар кандай айтса боло тургандыгын түшүнүшөт.

Чыгармачылыктарын колдоп, өркүндөтүп, балдарга иштеринде кызыктуу жомок же аңгеме түзүү үчүн тапшырмаларды берүү керек.

Кептин грамматикалык жактан курулушун калыптандыруу

Грамматика К.Д.Ушинскийдин сөзү боюнча тилдин логикасы.

Кептин грамматикалык жактан курулушун балдар кенже курактан баштап өз алдынча улуулардын сүйлөгөн сөздөрүн тууроо аркылуу өздөштүрүшөт. Үч жашка караган балдардын кебинде, сүйлөө тилине таандык болгон грамматикалык категориялар, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр колдонулат. Бл курактагы балдар үчүн кеп мамилешүүнүн негизги каражаты болуп калат, бирок бул алган билимдери, тажрыйбалары эне тилинин байлыгын толук өздөштүрүүгө жетишсиз.

Мектепке чейинки мекемелерде тарбияланып жаткан баардык балдар менен жума сайын эне тилге үйрөтүүчү жана кебин өстүрүүчү сабактар уюштурулат. Ал сабактарда кеп ишмердүүлүгүн ар тараптан калыптандыруунун максаттары, ошонун ичинде грамматикалык курулушун калыптандыруу ишке ашат.

Баланын кебин өстүрүүчү сабактар негизинен грамматикалык каражаттарды үйрөтүүдөгү негизги форма болуп эсептелет, анткени тилдин грамматикасына бала мамилелешүүдө, байланыштуу кебин өстүрүүдө, сөздүктү байытууда жана активдештирүүдө ээ болот. Балдардын кебин өстүрүү сабактарына киргизилген, грамматикалык мазмундагы дидактикалык оюндар жана оюн көнүгүлөр грамматика боюнча балдардын көнүгүүлөрүн жана ыктарын бекемдөөчү баалуу каражат болуп эсептелет. Баланын кебинин ар тараптуу өнүгүшү, грамматикалык көнүгүүлөрүнүн жана ыктарынын өз убагында туура калыптанышы: качан гана баланын акыл жана кебинин тарбияланышына комплекстүү караганда; күндөлүк

турмушта жана сабакта балдар менен иштөөнүн формаларын туура айкалыштырганда гана жеткиликтүү ишке ашат.

Сабактарда грамматикалык мазмундагы дидактикалык оюн жана көнүгүлөр аркылуу, мектепке чейинки курактагы балдарды тарбиячы күндөлүк мамилелешүү шартында өздөштүрүүгө кыйын болгон кеп ишмердүүлүктөрүнө үйрөтөт: зат атоочтун жекелик жана көптүк болуп айтылышы, анын жөндөлүшүн, таандык мүчөлөр менен куранды мүчөлөр уланганда жаңы сөздөрдүн пайда болушу жөнүндө көнүгүлөрдү уюштурат. Көрсөтмөлүүлүктү пайдалануу менен сын атооч сөздөрдүн салыштырма, күчөтмө даражаларын сүйлөмдөрдө колдонгонго көнүктүрөт. Мисалы, “Күн ысык”, “Күн абдан ысык. Күн жылуу, мээримдүү ж.б. Балдардын оозеки кебинде этиш сөздөр кенири учурайт. Сүйлөө кебинде балдар этиштердин учур чагын болуп жаткан окуяга, кыймыл-аракетке байланыштырып, жетиштүү деңгээлде сүйлөп калышат. Мисалы, “Мен Асан менен топ ойноп жатам”. Этиштин өткөн чагын колдонуу аркылуу иштеген иштерин, аракеттерин, ойногон, оюндарын эстерине түшүрүп сүйлөм түзүшөт. Мисалы, “Мен атам менен чоң атама, чоң энеме бардым”. Балдар үчүн өзүнүн кебинде этиштин келер чагын пайдалануу бир кыйла татаалыраак болот. Ошондуктан кебинде этиштерди чак, жак боюнча өзгөртүп айтууда көп каталарды кетиришет. Балдарды кыска бир аңгемени өткөн, учур, келер чак формасында айттырып, анын өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүү, байкатуу аркылуу бул каталарды жойсо болот.

Мисалы: “Мен гүл тергем”

“Мен гүл терип жатам”

“Мен гүл терем”.

Окуу-тарбия ишмердүүлүктөрүнүн баардык учурларында балдардын өздөштүрүүлөрүнө, түшүнүүлөрүнө татаал болгон орунду, мезгилди, убакытты билдирген сөздөрдү колдонуп көнүгүүлөрдү уюштурса болот (бүгүн, түштө, кечинде, эртең, мурда, кийин, жанымда, үстүндө, оңдо, солдо ж.б.).

Мисалы: “Бүгүн биз кайда барабыз?”

“Түштө эмне кыласыңар?”

“Эртең эмне кыласыңар?” ж.б. суроолорду берүү аркылуу балдардын абстрактуу ой жүгүртүүсү, түшүнүктөрү калыптанат.

Орунду билдирген сөздөрдү үйрөтүү, аларды катыштырып сүйлөм түстүрүү жана синонимдик маанидеги сөздөрдү үйрөтүү ойдун ачык, тактыгын арттырат.

Мисалы: өйдө-жогору; артка-кийин; алыс-ыраак; эми-азыр; алга-илгери; эрте-эртерээк, кечинде-кечке маалы ж.б.

Сөздөрдү катыштырып, бир ойду, түшүнүктөрдү билгизе турган сүйлөмдөрдү түстүрүү, түшүндүрүү. Балдарды аңгемелешүүгө үйрөтүүдө, кебин калыптандырууда сын атооч менен зат атоочтун, зат атооч менен этиштин айкалышын аларга сабактарда түшүндүрүү керек. Ошондой эле тарбиячы балдарга сүйлөмдөрдүн маанисине карай: жай, суроолуу, илептүү болуп бөлүнүшүнө көңүлдөрүн буруп, айта алууга үйрөтөт.

Кептин грамматикалык жактан курулушун (синтаксис, морфология, сөз жасоо) өздөштүрүү балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык оюн, таанып билүү, кызматташуу жана айлана - чөйрө менен мамилелешүү учурларында ишке ашат.

Эгерде кенже группанын балдары жөнөкөй сүйлөмдөрдү түзүшсө, жогорку группанын балдары, атайын сунушталган темалар боюнча аңгемелешүү аркылуу татаал сүйлөмдөрдү түзүшөт, байламта сөздөрдү (менен, жана, же ж.б.) колдонушат. Тарбиячы ар бир баланын жекече өзгөчөлүгүн, кебинин өнүгүшүн эске алып эне тилиндеги грамматикалык ички закон ченемдүүлүктөрүн көнүгүүлөр аркылуу үйрөтөт. Зат атоочтордун жөндөлүшү, таандык мүчөлөр менен өзгөрүшү, жекелик, көптүк түрлөрү, сөздүн составдары, этиштердин жакталышы, чактар боюнча өзгөрүшү, сын атоочтордун даражалары, куранды мүчөлөр боюнча өзгөрүштөрү, ат атоочтордун жөндөлүшү, мезгилди билдирген сөздөрдүн колдонулуштары, иреттик сан атоочтун айтылыштары, уланды, куранды мүчөлөр уланганда сөздөрдүн формасы, мааниси өзгөрөрүнө көнүгүүлөр аркылуу балдардын көңүлдөрүн буруу, машыктыруу керек. Эне тилдин баардык эле формаларын сабактарда өздөштүрүү мүмкүн эмес. Улуулардын кеп үлгүсү чоң мааниге ээ. Ошондуктан тарбиячы балдарды улуулардын сөзүн, кебин көңүл коюп угууга, сөздөрдүн айтылыш өзгөчөлүктөрүн жакшы өздөштүрүүгө, түшүнүүгө тарбиялайт. Оюн-көнүгүүлөрүн, дидактикалык каражаттарды тандоодо, анын практикалык иш аракеттерде колдонуу мүмкүнчүлүгүн эске алган оң. Мисалы, зат

атоочтордун жекелик жана көптүк санда айтылышына карата: бала-балдар, тоок-тооктор, кыз-кыздар, алма-алмалар, гүл-гүлдөр, жумушчу-жумушчулар ж.б. сөздөрдү салыштырып үйрөтсө болот.

Ал эми сын атоочтун куранды мүчөлөрүн үйрөтүүдө: суу-суулуу, токой-токойлуу, бак-бактуу, алма-алмалуу ж.б. сөздөрдү колдонуу, түшүндүрүү, көнүктүрүү аркылуу балдарды кыска аңгемелелерди түстүрүүгө, аны анализдөөгө болот.

Учурда, балдар бакчасында негизинен экинчи кенже группадан баштап балдар тарбиялангандыктан, тарбиячылар алардын сөздүктөрүнүн байып, кыска сүйлөм түзүү, ырларды эстеп калуу, мамилелешүү жөндөмдүүлүктөрүнүн калыптаныш деңгээлин эске алып иш алып барат. Бул курактагы балдар проза менен поэзиянын айырмасын түшүнүп, ырларды, жомокторду, кептеги интонацияларды ажыратууга жарап калышат. Ошондуктан тарбиячынын (улуулардын) үлгүлүү кеби, интонациясы, өзүн алып жүрүүсү чоң мааниге ээ, себеби бул курактагы балдардын туурап сүйлөөсү күчөйт. Сабактарда буюмдардын аталыштарын грамматикалык формада туура өзгөртүп айтууга; сүрөттөрдү сүрөттөп айтканда ойногондо “жана”, “менен” деген байламталарды, таандык мүчөлөрдү колдонуп сүйлөгөнгө үйрөнүшөт. Заттардын жаныбарлардын аттарын жекелик жана көптүк түрүндө айтууга үйрөнүшөт. Кашык-кашыктар, пияла-пиялалар, өрдөк-өрдөктөр, кой-койлор ж.б.

Жашылча жемиштердин, жаныбарлардын аталыштарын, убакыт, мейкиндик жөнүндөгү сөз байлыктарын, түшүнүктөрүн катыштырып сүйлөм түсө алышат. Мисалы, алма таттуу, даамдуу болот. Улак бийик секирет. Эртең менен бакчага барам. Биз түп-түс барабыз ж.б.

Ортоңку группадагы бадардын ойлоо жөндөмдүүлүктөрү, түшүнүгү, кабыл алуусу бир топ өнүккөндөн, кенже группадагы балдарга караганда сүйлөмдөрү 12-15 сөздөн турат, бирок синтаксистик каталарды көбүрөк кетиришет. Себеби бала өз оюн айтып жатканда бир эле убакытта сүйлөмдүн мазмунуна жана формасына да көңүл бөлө албайт.

Балдардын сүйлөө кебинин грамматикаалык курулушун жетектөө үчүн тарбиячы күндөлүк байкоо, сүрөттөрдү, буюмдарды колдонуп, суроо-тапшырма ыкмаларын пайдаланып кайсыл грамматикалык формалар боюнча балдар ката кетиргендерин тактайт. Себеби балдардын мурда үйрөнгөндөрүн, билгендерин

кайталоонун зарылчылыгы жок. Балдардын грамматикалык жактан туура сүйлөөсүн текшерүүдө, жогорку жана даярдоо группасынын балдарына төмөнкүдөй көнүгүүлөрдү сунуштаса болот:

1. Предметтүү сүрөттөрдү балдарга сунуштап, көңүлдөрүн буруп каратып: бул эмне? Канча экен? (козу, тоок, музoo, өрдөк) деген суроолорго жооп алса болот;
2. Сүрөттөр менен дидактикалык оюнду уюштуруу “Эмне жок?” (топ, носки, туфли, жаңгак, чүкө);
3. Сүрөт боюнча көнүгү “Сүйлөмдү аякта”.

Тарбиячы: балдардын көп...илинип турат.

Текчеде көп....тизилип турат.

бөлмөдө көп... бар.

4. сөздүк көнүгү “Сүйлөмдү аякта”:

Бала тарбиячынын сүйлөмүн бүтүрөт.

Бал муздак таттуу, бал андан да ...(таттуу).

Айжан ырдаса, башка кыздар да ...(ырдашат)

Миранын лентасы узун, Гүлжандыкы андан ....(узунурак).

1. Сүрөттөрдү кароо: кыз эмнеде ойноп жатат?

Спортсмендер эмне кылып жатышат?

Мамалак эмне болду?

Мындай текшерүү сабактарын (10-15 мин.) окуу жылынын ичинде бир нече жолу уюшурса болот. Эгерде тигил же бул кемчиликти көп балдар кетирсе, жалпы балдар менен, эгерде 1-3 бала кетирсе алар менен жекече иштер пландаштырылат.

Грамматикалык жактан баланын туура кебин өнүктүрүүчү көнүгүүлөр эне тилин өстүрүү сабагынын аягында 5-10 минут убакытты алган оюндар жана көнүгүүлөрдө бекемделет. Тарбиячы сабакты жандуу, көңүлдүү уюштуруп, грамматикалык терминдерди колдонбой эле, көнүгү-оюндар аркылуу гана балдардын тажрийбасын бекемдейт.

Ортоңку группанын балдарынын ойлоо сезимдери, түшүнүктөрү, кабыл алуулары бир топ өнүккөндүктөн, андан ары буюмдарды жалпы белгилери, сырткы көрүнүштөрү жана адамдын жашоо-тиричилигине керектүү белгилери боюнча бөлүштүрүүгө көнүгүшөт. Балдар айлана-чөйрөсүндөгү жөнөкөй оуяларды, кубулуштарды түшүнүшүп, алардын себептери жөнүндө ой жүгүртүшүп, түшүнүүгө аракеттенишет. Оюнчуктар, сүрөттөр, жөнүндө айтып берүүдө

сөздөрдү грамматикалык жактан туура байланыштырып сүйлөөгө, кыска көлөмдүү, жөнөкөй мазмундагы көркөм чыгармалардын мазмунун кайталап айтууга үйрөтүү иштери улантылат. Бара-бара балдар жомоктордун, аңгемелердин мазмунун байланыштуу сүйлөп берүү менен жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү айтканды, алардын формаларын өздөштүрүшөт. Мисалы, буйрук маанисиндеги сүйлөмдөр: “Китептин бетин ач. Сүрөтүн кара. Көргөнүңдү айтып бер ж.б. Буюмдардын колдонушуна жараша балдарды жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү айтууга үйрөтүү керек.

Мисалы, кант салгыч, нан салгыс, май салгыч, жем салгыч ж.б.

Заттардын аталышын, өңү-түсүн, формасын, сапатын айттыруу менен бирге, үнүн бийик чыгарып, терең дем алуу менен, шашпай, ачык, так сүйлөөгө балдарды үйрөтүү.

Мисалы: Гүл кызыл, жашыл, көк болот.

Дарбыз тоголок болот. Пахта ак болот.

Балдар буюмдардын, кубулуштардын аталыштарын өздөтүрүшөт, бирок мүчө улангандан кийинки маанилерин жакшы түшүнө беришпейт. Ар бир жаңы маанини берген сөздөрдү эстеп калышы үчүн, жаңы сөздөрдүн пайда болуш жолуна, анын жасалыш ыгына балдардын көңүлүн буруу керек. Мисалы, почта +чы-почточу; уй+чу-уйчу, мал+чы-малчы; ыр+чы-ырчы; комуз+чу-комузчу; пахта+чы-пахтачы ж.б.

Сүрөттөрдү, буюмдарды жана оюнчуктарды колдонуп көнүгүү-оюндарды балдар менен уюштуруу аркылуу тарбиячы жаңы сөздөрдүн келип чыгышын, өзгөрүшүн түшүндүрөт жана кебинде активдүү пайдаланганга кайталоо аркылуу көнүктүрөт. Балдардын тапшырма боюнча сөздөрдү өздөштүрүүлөрү, түшүндүрүүлөрү, эстерине сактоолору жана кебинде колдонуусу ар түрдүүчө болот. Ошондуктан тарбиячы ар бир баланын жекече өзгөчөлүгүн эске алып, балдар менен жекече жана группа боюнча иштерди уюштурат.

Мисалы, дидактикалык оюн “Сыр сандык”

Максаты: Сандыктан бир оюнчукту, буюмду алып, атап, ал сөзгө мүчө улап жаңы сөздү айтып, андан кийин ал сөздү катыштырып сүйлөм түзгөнгө үйрөтүү.

Каражат: Сыр сандык, ар бир оюнчуктан 2-3төн салуу: аюу, түлкү, тоок, коён, күчүк, машина.

Үлгү: Алмаш тоокторуна жем берди. Машиналар менен жүк ташыйт ж.б.

Балдар бакчасында жаныбарлар, алардын балдары, идиш-аяк, кесиптер боюнча сөздөрдү колдонуп балдарды сөз жасоого жана сүйлөм түскөнгө үйрөтүшөт. Сөздөрдү өзгөртүп жасоого балдарды үйрөтпөсөк, алардын сөз жасоо чыгармачылыктары өнүкпөйт, бир тараптуу гана болуп калат. Балдар грамматикалык формаларды күндөлүк турмушта, сабакта, ойногондо, тарбиячы жана башка улуу адамдар менен сүйлөшкөндө укса, кайталаса, ошончолук жакшы өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүктөр түзүлөт. Практикалык ишке жана оюндар менен байланышкан грамматикалык формалар оңой, тез кабыл алынып, балдардын эсинде жакшы сакталат.

Мисалы, “Мунара”. “Магазин”, “Чамгыр”, “Көпөлөк”, “Токту сурамай”, “Ким болобуз” ж.б. оюндарды колдонуп, көркөм чыгармаларды айттыруу грамматикалык формалардын өздөтүрүлүшүнө чоң өбөлгө болот. Мындай көнүгүлөр аркылуу тарбиячы балдардын көңүлдөрүн көтөрүп, сөздөрдү туура сүйлөөгө, диалог түрүндөгү сөздөрдү өздөштүрүүгө, грамматикалык формаларды туура колдонуп сүйлөм түзүүгө үйрөтөт. Ортоңку группанын аягында балдар 2-5 сөздөн турган сүйлөмдөрдү грамматикалык формалардын чегинде туура түзүүгө үйрөнүп калышат.

Жогорку группадагы балдарды кебинин грамматикалык жактан туура курулушун калыптандыруу жана туура сүйлөөгө үйрөтүү тарбиячы үчүн бир кыйла жеңилдирек болот. Анткени бул курактагы балдар тарбиячынын койгон талаптарын, максатын түшүнгөндүктөн, окуу-тарбиялоо иштери ырааттуу жүргүзүлөт. Балдардын көңүл буруу, эске тутуулары, сөз байлыктары, активдүү сөздүктөрү артып, байланыштуу сүйлөм түзүү жөндөмдүүлүктөрү өркүндөйт. Балдардын грамматикалык эрежелердин негизинде чакан көлөмдөгү аңгеме, жомокторду айтып берүүлөрү системага салына баштайт.

Дидактикалык оюндар жана көнүгүлөр балдардын сөздүн маанилерин (синонимдик, антонимдик) толук түшүнүүлөрүнө, жөнөкөй, татаал сүйлөмдөрдү кебинде колдоно билүүлөрүнө шарт түзөт.

Балдар адамдардын кесибин атоого, аларды катыштырып сүйлөм түзүүгө, заттардын түрдүү белгилерин, кыймыл-аракеттерин, аттарын туура атоого үйрөнүшөт.

Мисалы. Алмаздын атасы койчу.

Мээримдин атасы учкуч.

Автобус элдерди жумушка ташыйт.

Акылбектин атасы бизнесмен ж.б.

Жогорку группадагы 5-6 жашар балдарды зат атоочторду, ат атоочтор менен алмаштырып, коллективдүү иш-аракеттерге байланыштырып аңгемелерди түскөнгө, жекелик түрдү көптүк түргө айландырып айтууга үйрөтүү:

- Гүлнар эмне кылып жатат?

- Жаркын эмне кылып жатат?

- Гүлнар менен Жаркын эмне кылып жатышат?

- Алар эмне кылып жатышат?

Бул курактагы балдар үчүн бир өңчөй мүчөлөрдү байламталар менен байланыштырып сүйлөм түзүүнүн өзү эле балдардын акыл эмгегин талап кылат.

Ошондуктан балдарга, адегенде конкреттүү маанидеги, андан соң бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү түстүрүү программалык максатка ылайык. Андан кийин гана берилген суроолорду жардамы менен зат атоочторду ат атооч менен алмаштырып айтууга үйрөтүү ыңгайлуу.

Тарбиячынын алдындагы милдет – бул окуу-тарбия иштеринин бардык учурларында, балдарга сөздөрдүн маанисин өзгөртүүнү үйрөтүп, аларды грамматикалык жактан да туура айта алууга, 12-15 сөздөн турган сүйлөмдөрдү туура түзө билүүгө үйрөтүү.

Мисалы: “Менин апам кийим тигүүчү”.

“Менин эжем магазинде сатуучу болуп иштейт”.

Балдар курчап турган чөйрөгө, кубулуштарга тиешелүү сөздөрдү, эне тилинин грамматикалык формаларын курбулары менен ойноодо жана улуу адамдар менен сүйлөшүү аркылуу күндөлүк практикада өздөштүрүшөт. Эгерде кенже, ортоңку группаларда буюмдардын жекелик, көптүк санын үйрөтүү иштери уюштурулса, жогорку группада сөздөрдү өзгөртүүгө, грамматикалык жактан туура сүйлөөгө, сезимдүү мамиле жасоого, жолдошторунун жоопторунан кетирген каталарын байкап, оңдоого көнүктүрүү керек. Кээ бирде баланын эне-тилинин туура калыптанышына кээ бир үй-бүлө мүчөлөрүнүн да тескери таасири тийиши мүмкүн (“Менин атам: ...болтур” дейт. Биздин үйдөгүлөр:”- апкел” дейт). Мындай учурда тарбиячы ата-энелер менен сүйлөшүп, баланын тилин адабий тилдин негизинде тарбиялоо керектигин түшүндүрөт.

Грамматикалык жактан балдарды туура кебин калыптандыруу боюнча иш, комплекстүү, ата-энелер менен бирдикте жүргүзүлгөндө гана оң натыйжасын берет.

Мектепке чейинки курактагы балдардын кебинин грамматикалык жактан туура курулушун калыптандыруу боюнча атайы көнүгүлөрдүн, сабактардын уюштурулушу чоң мааниге ээ. Себеби даярдоо группасынын балдары жылдын аягында эне тилиндеги баардык грамматикалык формаларды колдонуп, өз оюн эркин, түшүнүктүү түшүндүрө алышы керек. Бала эне тилиндеги тыбыштарды туура айтып, бири-биринен ажыратып сөз арасынан тиешелүүсүн бөлө билүүгө, сөз сүйлөөнүн темпин, үндүн күчүн башкара билүүгө үйрөнүшөт. Созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдү, катар келген каткалаң үнсүздөрдү туура, так айтууга (мисалы: араа, тоо, төө, суу, уук, бээ, жээк, батты, атты, жатты) жетишип калышат. Аңгеме айтып берүүнүн бардык түрү менен тааныштыруу аркылуу балдардын грамматикалык конструкцияларды кебинде колдонушу бара-бара жакшырат.

Даярдоо группаларындагы балдардын мурдагы группаларда алган түшүнүктөрү, билимдери дидактикалык оюндар жана көнүгүлөрдө бекемделет. Көп көнүгүлөр көрсөтмөлүүлүксүз уюштурулат. Мисалы, Нургазы Ахмедулиндин “Түшүмдө” деген ыры менен тааныштырып, андагы окуялардын канчалык деңгээлде чындыкка туура келерин, эгерде ал сөздөр туура эмес болсо, кайсыл сөздөр менен алмаштырса болорун балдар менен көрсөтмөлүүлүксүз эле тактаса болот.

Түшүмдө

Төмөн жакты карасам:
Үй үстүндө баратам.
Мышык итти кубалап:
Жүргөн экен “ураалап!”
Коен кармап карышкыр,
Тишин жулуп салыптыр.
Топтой тепкен түлкүнү,
Көрдүм баатыр кирпини.
Эл кызыкка батыптыр,
Балык ырдап жатыптыр.

Чычкан, короз экөөлөп,
Пилди жүрөт жетелеп.
Кээде-кээде желдирип,
Чилди жүрөм мен минип.

Ошондой эле мындай ырлар аркылуу балдардын сөздөргө болгон, кызыгуулары туура сүйлөөгө болгон аракеттери тарбияланат.

Сүрөттөрдү пайдаланып балдардын сөз байлыгын, аны түшүнүүсүн, кандай кубулуш, окуя жана учурларга тура келерин үйрөтүп тарбиячы алардын эске тутуу, ой жүгүртүү, тапкычтык ж.б. сапаттарын өркүндөтөт.

Даярдоо группаларында кенже жана ортоңку группаларда өтүлгөн материалдар кеңейтилет жана балдар өзүлөрүнүн, жолдошторунун сүйлөгөн сөздөрүндөгү каталарды оңдоого, аларды мааниси боюнча өзгөртүп айта билүүгө үйрөнүшөт. Эгерде бала сүйлөмдөрдү түзүүдө, грамматикалык формалары боюнча каталарды кетирсе, тарбиячы анын көңүлүн катага бурат: “Эстегилечи биз бул сөздү кандайча өзгөртүү керектиги менен таанышканбыз (мисалы, кой-чы-койчу). Кантип туура айтса болот”. Туура эмес айтылган сөздөргө, грамматикалык формаларга көңүл бурбоо, кайталабоо керек. Балага туура жоопту айтып, кайталоону сунуштоо, мисалы – “Сен туура эмес айттың, кел чогуу айталы: - “биз чогуу барабыз”. Балдар “барабыз” деген сөз бир же бир нече киши жөнүндө болсо ар башкача айтылат: “Мен барам”, “биз барабыз”, “ал барат”, “алар барышат”.

Балдар менен каталарын оңдоо боюнча көнүгүлөр эртең мененки убакытта же түштөн кийин балдар уктап турган убакытта пландаштырылат.

Даярдоо группасындагы балдардын өз каталарын уга жана сезе билүүгө үйрөтүү, өз алдынча кебинде оңдоого тарбиялоо. Мисалы, “Сен туура эмес айтып, ката кетирдиң – жакшылап ойлонуп катаңды айтып берчи (тап)”. Эгерде бала өз алдынча катасын таба албаса, тарбиячы: “Сен мындай” деп айтайын дедиң окшойт – деген жардамчы ыкмалардын, кайрылуулардын жардамы менен баланы катасын оңдоого жардам берет.

Балдар бакчасынын мектепке даярдоо группасында сөз маанилери (синоним, антоним, омоним) жана сын атоочтун даражалары боюнча көнүгүүлөрдү жүргүзүүнүн мааниси зор. Анткени бул сөздөрдү

пайдаланып сүйлөшүү аркылуу алардын түшүнүктөрү кеңип, сөз байлыктары артып, кыйналбай эркин сүйлөөгө, өз ойлорун таамай, так бере билүүгө ээ болушат.

Бул максатта төмөндөгү сын атоочторду колдонууга болот: жакшы-эң жакшы, жапыс-жапызыраак, эң жапыс, таттуу-ширин, коркок-жүрөксүз, тоголок-жумуру, ачуу-таттуу, катуу-жумшак, ак-кара. Сабак өткөрүү үчүн балдарга жакшы тааныш буюмдар, заттар тандалып алынып, алардын аталыштары, өңү-түстөрү, кыймыл-аракеттери көрсөтмөлүү формада түшүндүрүлүүгө тийиш. Үй айбандарынын, алардын төлдөрүнүн (балдарынын) аталыштары төмөнкүдөй тааныштырылат: уй-музоо, торпок; жылкы-кулун-тай; эчки-улак-чебич; кой-козу-токту; төө-боточук-тайлак; ит-күчүк.

Программа боюнча мектепке даярдоо группасында жапайы айбанаттардын түрлөрү менен тааныштырып, анын балдарынын аталыштарын үйрөтсө болот: карышкыр-бөлтүрүк; түлкү-бачик; коён-бөжөк; аюу-мамалак.

Айбандардын (үй, жапайы), канаттуу куштардын түрлөрү менен тааныштырып, алардын өзгөчөлүктөрүн байкатып, жаратылыштагы жашоо тиричиликтерине да көңүл бөлдүрүү зарыл. Мында алардын пайдалуу жана зыяндуу жактарын да түшүндүрүү талап кылынат. Ар бир жаныбар жөнүндө кыскача аңгеме өткөрүп, аларга тикеден-тике тиешелүү болгон көркөм чыгармалардан окуп берүү керек. Балдар кээ бирөөнү жаттоого, кээ бир чыгарманы аңгемелеп, же сөзмө-сөз айтып берүүгө да үйрөнүшөт. Мындай көнүгүүлөр балдарды сөздөрдү туура, өз орду менен пайдалана алууга, көрктүү айтууга, адабий тилдин нормасы менен сүйлөөгө кызыктырат, тарбиялайт.

“Бул кайсы жаныбар? “Үкү жөнүндө айтып бер”, “Конокто”, “Эс алганда” жана башка оюндарды ойноо менен балдар жакшы тааныш жаныбарлардын өзгөчөлүгүн кылдат байкоого, үнүнө карата атын атоого, өзүнүн көргөң билгендерине көңүл коюп, ой жүгүртүп, аларды жыйынтыктап, сүрөттөөгө көнүгүшөт.

Мындай оюндарды аткаргандан кийин балдар окшош (“Тапшырма берүү”, “Сыйкырдуу баштык”, “Кимдер кайда укташат?”, “Эмненин үнү?” ж.б. дидактикалык оюндарды өз алдынча уюштуруп ойной алышат.

Кимдер кайда укташат?

- Мамалактар кайда укташат?
  - Токойдогу чээинде.
  - Каз-өрдөктүн балдарычы?
  - Көк ирим көл жээгинде.
- Кичинекей кенгурулар.
Чөнтөктөрдө укташат.
Пил балдары үргүлөшүп,
Бир-бирине ыкташат.
Жарганаттын балдары уктайт.
Жар бооруна асылып.
Көпөлөктөр көшүп калган
Жалбыракка жашынып.
Кыр-кыр этет бала мышык
Жумшак жаздык үстүндө.
Чычкандардын балдары уктайт
Капкараңгы түпкүрдө.

Балдардын сөз байлыгын арттыруу максатында ар бир дидактикалык оюнга жаңы түшүнүк берүүчү сөздөр киргизилет. Мурунку сөздөр бышыкталып бекемделсе, жаңы сөздөр алардын лексикасын байытат, түшүнүгүн арттырат.

Сөз өстүрүүнүн эң негизги максаты балдарды өз алдынча сөз формасын өзгөртүүгө үйрөтүү болуп эсептелет.

Адамдардын кесиптери боюнча сөз өстүрүү иши жогорку группаларда өткөрүлөт. Балдардын көңүлүн сөздөрдүн өз ара байланышына, кесипти билдирген сөздөдү туура айтууга буруу керек. Атайын дярдалган көнүгүүлөр менен оюндардын жардамы аркылуу жаңы сөздөдүн пайда болушун үйрөтүүгө болот. Адамдардын ар түрдүү кесиптерине байланыштуу оюн, ыр түрүндөгү табышмактарды колдонсо да болот.

Балдар өзүлөрүнө тааныш сөздөргө таянып, алар туюнткан заттардын өңү-түсүнө, кыймыл-аракетине, ар түрдүү белгилерине ой жүгүртүшүп, табышмактын жообун табышат.

Адатта табышмактуу оюнда керектүү суроо берилет: Койлорду кимдер багат? Уйларды ким багат? Жылкыны ким кайтарат? Төөнү

ким кайтарат? Буга балдар мындай жоопторду беришет: Койлорду койчу багат. Уйларды уйчу багат. Жылкыны жылкычы кайтарат. Төөнү төөчү кайтарат.

Бул мисалдагы кесипти билдирген “койчу, уйчу, жылкычы, төөчү” деген сөздөр балдарга тааныш кой, уй, жылкы, төө деген унгуга, куранды мүчөлөрдүн жалганышы менен келип чыкканын түшүндүрүү зарыл.

Ар кандай түшүнүктүн жөнөкөйлүгү, жеткиликтүүлүгү балдардын кызыгуусун арттырып, сөздөрдү өзгөртүп айта алуу жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрөт.

Педагог тарбиячы балдардын жоопторуна багыт бере билип, аны туура баалоого милдеттүү. Эгерде балдар кандайдыр бир сөздөдү (кесипти билдирген) туура эмес айтышса, мисалы, чач тарач деген сөздү чач алгыч, чач кескич дешсе, ага этияттык менен мамиле кылып, ал сөздү күлкүгө айландырбай же “сен туура эмес айттың” - деп кесе айтпай, сөздү этияттык менен оңдоо керек. Мисалы педагог: “Марат, сен ойду так билдирген жакшы сөз ойлопсун. Ушинтип айтсак да болот. Бирок биз сүйлөгөндө “чач алгыч, чач кескич” дебестен кандайча айтып жүрөбүз? Ким айтып коет?” - деп балдарга кайрылат.

Мектепке даярдоо группасында сөз өстүрүү ишинде жомоктордогу персонаждарга, оюнчуктарга, сүрөттөргө ат коюуга карата атайын чыгармачылык мүнөздөгү тапшырмалар берилет.

Мындай көнүгүүлөр балдардын сөзүн өстүрүүдө эркин чыгармачылыкка багыт берип, өз алдынча сүйлөөгө түрткү болот.

Тарбиячы балдардын чыгармачылыктарына жетекчилик кылуу менен аларга жардам берип, аңгемелеп айтуунун үлгүсүн көрсөтүп, бир нече вариантын айтат да, анын ичинен бирөөнү тандап колдонууну сунуш кылат. Мисалы, капкара күчүк, көзү бүтүк, куйругу ак, ойноок. Аны Кумайык, Жолборс, Алгыр, Ок жетпес деп атасак болот. Дагы кандай деп атоого болот? Даярдоо группасындагы балдарга унгулаш сөздөрдү таба билүүгө үйрөтүүнүн да мааниси бар. Аналогиялык жол менен сабак учурунда үйрөнгөн унгулаш сөздөргө карата көнүгүүлөрдү алып баруу сунуш кылынат. Эгерде ортонку, жогорку группаларда сөздөрдү өзгөртүп айта алууга үйрөнүшсө, анда унгулаш сөздөр жеңил өздөштүрүлөт.

Унгулаш сөздөрдү таба билүү ойдун ачык тактыгын арттырып, сүйлөгөн сөздөрүбүздүн түшүнүктүүлүгүн, көркөмдүүлүгүн күчө-

түп, сөз байлыкты өстүрөт. Ошону менен бирге балдар сүйлөмдөрдү түзүүдө көптөгөн орфоэпиялык каталарды да жиберешет.

Этиштерге чак, жак, зат атоочторго жөндөмө, таандык мүчөлөр уланганда, көптүктү көрсөтүүчү – лар мүчөсү сөзгө жалганганда оорфорграфиялык да, орфоэпиялык да мүчүлүштөргө жол берилет. Балдар мурда өтүлгөн материалдардан ката кетиришсе, педагог: “Эстеп көргүлөчү, биз сөздөргө таандык, жак мүчөлөрүн кантип улачу элек?” – деп аларга кайрылат да, каталарды оңдоого жетишет.

Эгерде таныштырылып жаткан грамматикалык материалдардан көпчүлүк балдар ката кетиришсе, педагог эртең менен эрте же түштө уйкудан кийин атайын бышыктоо көнүгүүлөрүн өткөрөт.

Эгерде балдар өзүлөрүнүн каталарын өз алдынча оңдой билишсе, “сен туура эмес айттың, катаңды таап, оңдочу?” деген суроолорду берүүгө болот.

Мектепке баруучу алты жашар балдар грамматикалык формаларды туура колдонуп сүйлөөгө жөндөмдүү болуп калышат жана ката сөздөдү оңдоп айта алышат. Педагог балдарга мындай сөздөрдү салыштырууну сунуш кылат. Мисалы: “Саг” аракетти билдирет. “Саат” убакытты билдирет.

Балдардын жообуна этияттык менен мамиле жасап, алардын кызыгууларын сактоо, колдоо керек. Аларды урушууга, жоопторун терс баалоого жол берилбейт.

Мектепке даярдоо группасындагы балдар кесипти билдирген сөздөрдөн: кой-койчу, трактор-тракторчу, коосмос-космонавт, жылкы-жылкычы, саан-саанчы деген сыяктуу сөздөрдү атап айтуу, суроолорду берүү менен, ал сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөр, аңгеме түзсө болот. Мисалы: Трактор деген эмне? Трактор менен эмне кылат? Тракторду ким айдайт?

Жаныбарларга тиешелүү кыймыл-аракетти таптыруу (Ит үрөт. төө боздойт, кой маарайт, уй мөөрөйт, жылкы кишинейт), сөз менен атап, аңгеме түзүү.

Кай жаныбар кантет?

Бул жаныбар боздойт,
Ошондуктан төө дейт.
Муну болсо – уй дейт,
Ал боздобойт, Мөөрөйт.

Сазда чардап бакалар,
Чегирткелер чырылдайт.
Аары, чымын ызылдап,
Балыктан үн угулбайт.

Каман, чочко коркулдайт
Буларга эч ким даабайт.
Мышык болсо моеолоп,
Кой-эчкилер маарайт.

Каркыралар-турналар,
Көк бетинде кыйкуулайт.
Балапандар-жөжөлөр,
Жем талашып чыйпылдайт.

Токтосун Самудимнов

Кыймыл-аракеттин бир нече затка тиешелүү болорун байкатуу (Эчки, кой оттойт, жуушайт, маарайт); Бир заттын бир нече кыймыл-аракетин түшүндүрүү (Өрүк бүрдөйт, гүлдөйт, түйүлөт, чоңоет, бышат, терилет. Тоок жумуртка тууйт, басат, балапан чыгарат) керек.

Заттын бир белгисин (Көмүр кара болот, пахта ак болот. Кант таттуу болот, калемпир ачуу болот), бир нече белгисин (Пахта ак, жумшак, үлпүлдөк болот. Көмүр, кара, катуу болот) таптыруу керек. Жогорку группалардын I-II кварталда өтүлгөн материалдары III-IV кварталдарда бекемделет. Сөздөрдү грамматикалык формада өзгөртүү өркүндөтүлөт.

Балдар менен грамматикалык жактан кептин куралышын үйрөтүүчү сабактарда, кээ бир каталарды ондоодо кеби туура өнүккөн балдарды тартуу керек. Мындай методикалык ыкмаларды балдардын намысына тийбей, көңүлдөрүн оорутпай колдонуу керек. Эгерде тарбиячы балага туура эмес мамиле жасаса, бала өз оюн айтпай, кысынып, кебинин өнүгүшүнө чоң зыян болот. Балдар менен көнүгүүлөр тынч, ыңгайлуу шарттарда уюштурулушу керек. Балдар өздөрүнө ыңгайлуу олтуруп, тарбиячынын суроосуна жооп бере алышат.

Ошентип, качан гана программалык талаптардын негизинде системалуу, маңыздуу иш уюштурулганда, өз эне тилинде эркин, туура сүйлөгөн балдарды мектепке даярдайбыз.

Мазмуну

Киришүү.....	3
«Мектепке чейинки курактагы балдардын эне тилин өстүрүүнүн негизги максаттары».....	4
«Адамдын кебинин психикалык өнүгүштөр менен болгон байланышы».....	15
«Балдар бакчасында эне тилин өстүрүү боюнча программанын негизги талаптары.».....	22
«Эне тилди өстүрүүдө колдонулуучу методдор жана ыкмалар».....	47
«Балдар бакчасында сөздүк иштин максаты жана мазмуну».....	61
«Балдардын байланыштуу кебинин өзгөчөлүктөрү».....	81
«Кептин грамматикалык жактан курулушун калыптандыруу».....	107

Сейдекулова Күлсүн Сейдекуловна
Балдар бакчасында балдардын
эне тилин өстүрүүнүн методикасы

Редактору жана корректору Джаанбаев С.

15.10.2012-ж. басмага берилди. Форматы 62x92 ¹/₁₆
Офсеттик басма. Нускасы 4150 даана. № 5198 заказ.

Кыргыз билим берүү академиясы, Бишкек ш., Эркиндик бул., 25, тел. 62 23 57

«Аль Салам» басмаканасында басылды.
720044, Бишкек шаары, Симферополь туюк көчөсү, 85; тел.(312)25-21-22